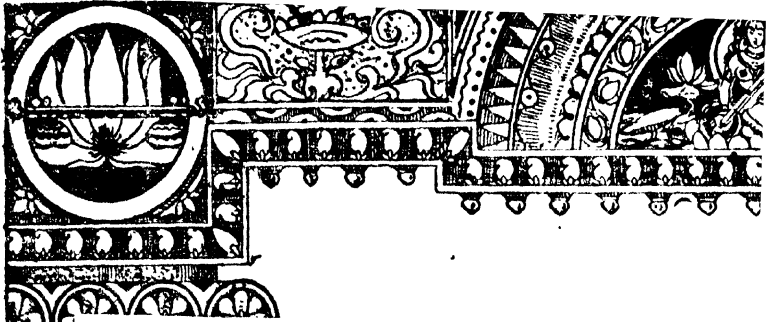

Leslie

29078

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગજગતી કૉપીરાઇટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૮૭૦૧૪ કિંમત ૦-૧૨-૦

ગ્રંથનામ અડીલવ્ય

વર્ગિક ૪-૨

એ કલ્પ

અને બીજાં નાટકો

ધૂમકેતુ

૧૨

આના

અકાશક

ચૂજર અથરત્ન કાર્યાલય

મધીરસ્તો, અમદાવાદ.

૧૯૪૮

પ્રકાશક :

શંભુલાલ નગરીભાઈ શાહ,
જૂનિર મન્યરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન
બીજી આવૃત્તિ : ૧૯૪૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંસ્થા
૨૦૦૧
૨-૨

સુદ્રક :

ત્રેવિંદલાલ નગરીભાઈ શાહ,
શા ૨ હા સુદ્રક્ષાલય,
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના—પહેલી અને બીજી આવૃત્તિ વખતે,

* આ સંગ્રહમાં પ્રગટ કરેલાં નાટક-સંવાદો ઘણી વખત બજવાયાં છે. આપણા સાહિત્યમાં ખાસ ને કુમાર નાટકોની ઘણી જ જરૂરિયાત છે: એમાં કાંઈક અંશે આ સંગ્રહ ઉપયોગી થાય તો બહુ.

* આ સંગ્રહ પરત્વે નિકટના બે મિત્રોનો આભાર માનવાનો છે. ‘કલા-કવિતા’માં રજૂ થતો ટહેમુલજીનો હાસ્પરસ રા. રત્નમ-શિરાવ બીમરાવે ‘માહરીમજેદ’માંથી શોધી આપેલો છે. ‘કર્ણ-કુન્તિ’નો સંવાદ લખવામાં બાઈ:ઝવેરચંદ મેઘાણીના બાષાંતરનો છૂટથી ઉપયોગ કરી, થોડાક વધારો બટાડો કર્યો છે. ‘સીતા’ નામે અંગાળી નાટક જોયેલું તેમાંથી ‘લવ-કુશ’નો સંવાદ રચાયો છે,

* ‘એકેલવ્ય’ તાજેતરનું લખેલું છે. તે આ સ્વરૂપમાં નહિ પણ બીજા સ્વરૂપે બજવાયું છે.

* બીજી આવૃત્તિ વખતે આમાં ખાસ ફેરફાર કર્યો નથી.

ધ્રુમકેતુ

૧૦ . ૮ . ૪૮

૨૩, સૌરાષ્ટ્ર સોસાયટી,

કર્ણાવતી નિવાસ,

એલીસબીન, અમદાવાદ

અનુક્રમ

ભીષ્મકુમાર એકલવ્ય.	૧
કલા-કવિતા	૨૨
લવ-કુશ	૩૨
કર્ણ-કુન્તી	૩૫
પરીક્ષાની પરીક્ષા	૪૧
તરુણ વનરાજ	૫૭

શ્રી શારદા મુદ્રાલય

પાનકોર નાકા

અમદાવાદ

એકલવ્ય

પ્રવેશ ૧ લો

[અર્જુન, ભીમ, દુર્યોધન, કર્ણ
વગેરે રમતા રમતા પ્રવેશ કરે છે.]

અર્જુન : ગુરુજીએ તો ચોખ્ખીચટ ના જ કહી.

ભીમ : કોને ના કહી ?

અર્જુન : કોને શું ? પેલો ભીલકુમાર આવ્યો હતો નાં,
તેને. એને અહીં ગુરુજી પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવી
હતી. ગુરુજીએ કહ્યું કે તું શૂદ્ર છે. તને વિદ્યા
ન અપાય.

ભીમ : (હસે છે) હા, હા, હા, ખસ એ ઠીક કર્યું.

દુર્યોધન : રાજકુમારો સાથે એ ભીલનો છોકરો ધનુર્વિદ્યા
શીખે ? અને શીખી શીખીને એ બહુ તો શું
કરે ?

ભીમ : અરે, એક બે હરણિયાં મારે. એવાને તે ગુરુ
દ્રોણ ધનુર્વિદ્યા શીખવે ખરા ?

કર્ણ : ત્યારે કોને શીખવે ?

ભીમ : કોને શીખવે શું ?—જે રાજકુમાર હોય, જે
જન્મથી દ્વિજ હોય, જે વંશપરંપરા શુદ્ધ હોય,

તેને જ માત્ર ગુરુ દ્રોણની સામે બેસીને ધનુર્વિદ્યા શીખવાનો અધિકાર છે, બીજાને નહિ.

અર્જુન : (ઉપેક્ષાથી) હાસ્તો. બીલડાં, ને એવાં એવાં માટે આ રાજવંશી વિદ્યા નથી.

કર્ણ : (કરડાઈથી) ના, નથી. એ વિદ્યા તો તમારે માટે જ હશે !

બીમાર્જુન : હા, હા, અમારે માટે જ છે. અમે રાજકુમારો છીએ. રાજકુમારો સાથે બીલના છોકરાથી ન શીખાય.

કર્ણ : એ બીલનો પુત્ર માટે વિદ્યા ન શીખે અને તમે રાજના પુત્ર માટે વિદ્યા શીખો એમ ? ભલે, ગુરુ દ્રોણ તમારા આશ્રિત હશે, પણ દેવી સરસ્વતી નથી. તમે શિખવશો નહિ, તો પણ એનું હૈયું વીધીને નીકળેલી ધગશને તમે શી રીતે રોકી શકશો ? તમે હસ્તિનાપુરના રાજકુમારો છો, એટલે તમારે સીમાડેથી એને વિદ્યા દીધા વિના પાછો વાળી શક્યા, પણ ચોખૂટ પૃથ્વીમાંથી જમે ત્યાં ચરીને એ વિદ્યા લાવશે ત્યારે તમારાં મોં કેવડાં થઈ જશે !

અર્જુન : પણ ચોખૂંડ પૃથ્વીમાં ગુરુ દ્રોણની તોલે આવે એવો કોઈ નર પાક્યો નથી. ગુરુ દ્રોણની વિદ્યા મેળવનારો શિષ્ય કોઈથી હાંદ્રે નહિ, કોઈથી હારે નહિ !

કર્ણ : પણ અર્જુન ! જ્યારે અંતરનાં પડ લેદીને ઊંડાણમાંથી, પાણીના ઘોષ જેવું, જ્ઞાનઝરણું

પ્રગટશે ત્યારે તારા એક દ્રોણગુરુ શું, પણ સાતસાત દ્રોણગુરુ ન આપી શકે એટલું એ એકલો ભીલ શીખી જશે. મેં એ ભીલકુમારને જાણ્યો છે.

અર્જુન : એનામાં તેં એવું શું જાણ્યું ?

કર્ણ : શું જાણ્યું ? સાધનાની ઝંખના—જાણે કોઈ ધ્યેય માટે મૂકી રહેલી નિશ્ચળ આંખો ને હિમાલય જેવો અડગ દૃઢાગ્રહ. એ ભીલકુમાર સાધારણ નથી.

અર્જુન : ભલે અસાધારણ હોય. છતાં ગુરુ દ્રોણનો શિષ્ય કોઈથી હાંફે નહિ, કોઈથી હારે નહિ ! ગમે તેવો, તોય આપણી વિદ્યાનો એ અધિકારી નહિ, એ માત્ર ભીલ, શૂદ્ર, નીચ !

ભીમ : અરે ! એમાં તે આટલી કડાકૂટ શી કરો છો ? જાને ભાઈ કર્ણ ! તું સૂતપુત્ર છે; તું રાજકુમાર અર્જુન સાથે નહિ શોભે. તું એની સાથે શીખવા જા.

કર્ણ : (રોષ દાખી) હું તો શોભું કે ન શોભું, પણ વિદ્યા જેવી યધાને પવિત્ર કરનારી વસ્તુને, જે લોકો વૈશ્યની પેઠે સાચવી મૂકે છે, તે લોકો સૂતપુત્રથી પણ વધારે હીન છે !

[જાય છે]

[દુર્યોધન પણ તેની પાછળ પાછળ જાય છે]

ભીમ : આ કર્ણ બહુ જ અભિમાની છે.

અર્જુન : એને એની આવડતનું અભિમાન છે.

ભીમ : અને એને આ દુર્યોધન ચડાવે છે.

અર્જુન : કાંઈ નહિ, એમાં આપણે શું છે ?-પણ ચાલો,
ગુરુદેવને જ જઈને લીલકુમાર એકલવ્યની
વાત પૂછીએ.

[બન્ને જાય છે]

પ્રવેશ ૨ નો

[માર્ગમાં એકલો એકલવ્ય]

[એકલવ્ય પ્રવેશ કરે છે : એની અડગ, દઢ
નિશ્ચયવાળી, પણ અત્યારે જરાક શૌકથી
ઘેરાયેલી વિશાળ આંખો, કાંઈ ધ્યેય પાછળ
જીવન હોમવા જેટલી તૈયારી ખતાવી રહી છે.
દૂર, દૂર, કાંઈ દૂરના પ્રદેશમાં પોતાનું ધ્યેય
જોતો હોય તેમ, ધીમે પગલે પ્રવેશ કરે છે.
તેના હાથમાં તીરકામકું છે. ડોકમાં માળા
છે, ને કાનમાં બે કુંડળ લટકી રહ્યાં છે.]

એકલવ્ય : જંગલ કેટલું સુંદર છે ! જ્યારે જ્યારે હું કાંઈક
પણ સુંદર જોઉં છું ત્યારે મને મારી મા સાંભરી
આવે છે ! છેવટની રજા લીધી ત્યારે તેણે કહ્યું:
'ભાઈ, આપણે શૂદ્ર, આપણો ધર્મ સેવાનો' અને
એટલું કહીને, એ રડી પડી. સ્વજનો જેવા
ભૂતકાળના દિવસો મને આજે યાદ આવે છે.
(થોડી વાર થોભી જાય છે.) હું શૂદ્ર, મારો
અધિકાર સેવાનો; પણ જે વખતે મારું અંતર
મને સાદ કરી કરીને ક્ષત્રિયધર્મ સ્વીકારવા
કહી રહ્યું છે: તે વખતે મારે સાચો ધર્મ કયો
માનવો ? પરશુરામ બ્રાહ્મણ થઈને ક્ષત્રિય બન્યા,

વિદ્યામિત્ર ક્ષત્રિય થઈને પ્રાણણ બન્યા, તો હું એકલવ્ય શૂદ્ર છું છતાં શા માટે ક્ષત્રિય ન બનું ? પણ શુરુ દ્રોણે મને વિદ્યા દેવાની ના કહી. શુરુદેવે કહ્યું કે શૂદ્રને દીધેલી વિદ્યા વાંઝણી રહે. આજ હું, બીજા તો કોની, પણ આવા સુંદર જંગલની સાક્ષીએ શપથ લઉં છું કે શુરુદેવે જે વિદ્યા દેવાની ના પાડી છે, તે જ વિદ્યા, તેમની માનસી મૂર્તિ પાસેથી મારે શીખવી અને શીખવી. આવો, આવો, જંગલનાં વૃક્ષો ને જંગલનાં પશુઓ ! તમારા મિત્ર જેવા એકલવ્યને તમે સાથ આપો. અને મને નિર્જન જંગલમાં વિદ્યાનો રસ લેતાં શીખવો. દોસ્તો !

[જાય છે]

પ્રવેશ ૩ નો

[સિકાર કરવા કરવા નીકળેલા રાજકુમારો :
એક કૂતરો : અને બીજા કેટલાક સાથીઓ :
સૌ સિકારીના વેશમાં છે ને હાથમાં તીરકામઠાં
લઈ પ્રવેશ કરે છે.]

લીમ : અર્જુન ! આ તારાં તીરકામઠાં તો ખૂબ કડા-કુટિયાં, ભાઈ ! ગંદા જેવી કાંઈ મજા આવે ? એ....ને એક ફેરવીને દીધી કે ભૂંડા ! બીજા માગે જ નહિ ને !

અર્જુન : ધનુર્વિદ્યામાં અનેક પ્રકારની સચોટતા રહેલી છે ભાઈ ! જેવું બાણ બાલી ન જાય એ કાંઈ મોટો

ધનુર્ધર ન કહેવાય. પણ જેનું બાણ જેટલું
વીંધવું ઘટે તેટલું જ વીંધે-છૂટયા પછી પણ
બાણે તેના સ્વામીના અધિકારમાં હોય તેમ
વર્તે, એ ખરો ધનુર્ધર ! એ ધનુર્વિદ્યાની કલાનો
સાચો સ્વામી !

ભીમ : હવે એ તારું લાંબું લસરક ભાષણ જવા દે !
મોલ, આ બાઝ એક હાથે ઉખેડીને ફેંકી દઉં ?

કર્ણ : બાડો ભીમ બિચારો બાડી બુદ્ધિનો ! એને આ
ભાઈ વળી ધનુર્વિદ્યાનું રહસ્ય શિખવવા બાંધ
છે ! પણ ભીમભાઈ એમાં શું સમજવાના
હતા ?

દુર્યોધન : ભીમને અને ધનુર્વિદ્યાને ખાર ગાઉનું છેદું ! એનું
કામ ખાવળિયા ઉખેડવાનું ને મહુ તો વડના
ટેટા પાડવાનું !

ભીમ : (કરડાકાંથી) પણ દુર્યોધન ! વડ ઉપરથી જે
ટેટા પાડે એ કેઈક દિવસ, ધડ ઉપરથી માથાં
પણ એવી જ રીતે પાડે હો !

અર્જુન : (ભીમને) મોટા મોટા ડુંગરને ઉખેડી મૂકે
એટલી સચોટતા ને બળ જેના બાણમાં હોય,-

ભીમ : (એની સામે જોઈને) અને એક ઘા ભેગા બુઝા
કરી નાખે, એવું વજન જેની ગદામાં હોય,-

કર્ણ : (એકદમ પાસે જઈને) તેને પથ્થરના મોટા ભાઈ
જેવો કાળમીઠ પથ્થર બાણવો.

દુર્યોધન : (અર્જુનને, ભીમ અને કર્ણને) અરે ! પણ
સાંભળો તો ખરા ! શુરુદેવે આજે શું કહ્યું ?

લાલિત્ય સિદ્ધ થવું સહેલ નથી એમ ?

અર્જુન : હા, એમ કે, એકલી સચોટતા કે બળ ધનુર્વિદ્યાનાં
આવશ્યક અંગો નથી, પણ સિદ્ધહસ્ત કરેલું
લાલિત્ય એ જ ખરું અંગ છે.

ભીમ : પણ એ તારું લાલિત્ય શું છે ? આપણે તો
બાઈ, કાલે એવો હાથ માર્યો હતો—સાળું, ઘીથી
લચપચતા લાડુ હોય ત્યારે મારી તો હોજરી
ભરાતી જ નથી—કે ગુરુદેવે, લાલિત્ય કે લાઘવ
અપણતા ને સુજનતા કે દુર્જનતા વિષે જે કહ્યું
તે આ કાને સાંભળ્યું તો ખરું—(કાન દેખાડે છે)
પણ આ કાને નીકળી ગયું ! (બીજો કાન દેખાડે
છે.) દુર્જનતા વિષે તો આપણો બાઈ દુર્યોધન
પૂબ જાણે છે.

દુર્યોધન : દુર્જનતા વિષે ગુરુદેવે એમ કહ્યું કે જેની દાઢ
લાડુ જોઈને સળકે એ મોટામાં મોટો દુર્જન !

ભીમ : અને જેની સળકે નહિ તે ?

કર્ણ : મોટામાં મોટો સજ્જન !

ભીમ : ના, શૂદ્રજન !

અર્જુન : દુર્યોધન, ભીમ, તમે હમેશાં વાતચીત કરતાં કરતાં
વિવાદ ઉપર ઊતરી પડો છો. આ સારું નથી.
સાંભળો, લાલિત્ય તથા અભ્યાસ આંતરપ્રેરણાથી
જ સિદ્ધ થાય છે. કૂલની ઉપર કૂલ જેટલું જ
કુમારભરેલું તીર જે ધનુર્ધર છોડી શકે તે
સિદ્ધહસ્ત કહેવાય.

- કર્ણ : આવા સિદ્ધહસ્ત તો તમે થયા હશે ! બાઈ,
રાજકુમાર છે નાં, એટલે તમને વિદ્યા વરે.
- અર્જુન : વિદ્યા વરે કે ન વરે, પણ ધનુર્વિદ્યામાં ગુરુદેવ
જેટલું કોઈ પારંગત નથી. અને લાલિત્ય માત્ર
તેમને જ વર્યું છે.
- કર્ણ : અને તમને—તેના પટ શિષ્યને નહિ ?
- અર્જુન : કર્ણ ! તું અદેખાઈ કરે છે, પણ તારા કરતાં,
હું વધારે ધનુર્વિદ્યા જાણું છું હો !
- કર્ણ : એની હું ક્યાં ના પાડું છું ? (કટાક્ષ મારતો
હોય તેમ) તારાં બાણ તો ફૂલ જેવાં કુળાં છે !
છોકરાંને પણ ન લાગે !
- અર્જુન : છોકરાંને ન લાગે, પણ તારા જેવાનું તો અભિમાન
ઉતારી નાખે.
- કર્ણ : મારું ના ? હાસ્તો, તું તો ગુરુ દ્રોણનો શિષ્ય ને
હું તો—કોનો ?—પરશુરામનો—જેનાથી તારા
ગુરુદેવ જેવા ધ્રજે તેનો—
- અર્જુન : મારા ગુરુદેવ તારા જેવાથી તો ધ્રજે તેવા નથી.
પણ, અરે ભીમ ! આપણે વાતો કરતા રહ્યા ને
આપણો કૃતરો ક્યાં આવ્યો ગયો ?
- ભીમ : કોણ જાણે ! પાછળ જ હતો ને ? આડે માર્ગે
ચડી ગયો નહિ હોય ?
- દુર્યોધન : (કટાક્ષથી) લાલિત્ય દર્શાવોને !
- કર્ણ : (કટાક્ષથી) અને કાં સુજનતા અજમાવો !
- ભીમ : (કરડાઈથી) લાલિત્યનો પ્રયોગ હમણાં નથી

કરવાનો, ભાઈ દુર્યોધન ! એ તો દુર્જનતા
ભુલવવા માટે કરવાનો છે.

અર્જુન : ભીમ ! ચાલ, ચાલ, આપણે કૂતરો શોધી કાઢીએ.
[અન્ને જાય છે]

દુર્યોધન : (કર્ણને) લાલિત્ય ! એક શબ્દ રમીએ જાણે
સિદ્ધહસ્ત થઈ ગયા !

કર્ણ : અભિમાનથી ભર્યો છે, બીજું કંઈ નથી. પણ
ચાલો, આપણે શિકાર તો શોધી કાઢીએ.

[જાય છે]

પ્રવેશ ૪ થો

[ભીમ અને અર્જુન પ્રવેશ કરે છે. બાણોથી
ભરેલા મોંવાળો, તેમનો કૂતરો એક તરફ
ઊભો છે. તે બસવાનો ચત્તન કરે છે, પણ
બસી શકાતું નથી.]

અર્જુન : (પ્રવેશ કરતાં જ) આહાહા ! આ રહ્યો
આપણો કૂતરો.

ભીમ : ક્યાં છે ?

અર્જુન : આ ઊભો—પણ—(પાસે જઈને, સંભાળથી મોં
તપાસે છે, પછી ગંભીર થઈને)—ભીમ ! આટલામાં
જ કોઈ મહાન ધનુર્ધર રહે છે. આ તે જોયું ?

ભીમ : શું ?

અર્જુન : એણે આ કૂતરાને માત્ર બસતો જ બંધ કર્યો છે.
એનું દરેકે દરેક બાણ—જો તો ખરો—અપજતાથી
આવીને જાણે કૂતરાને જાળવવા મેઠું હોય તેમ

ગુપત્રુપ મોંમાં બેસી ગયું છે. (ચમકે છે) હાં,
જો સાંભળ આ... (કાન દે છે.)

ભીમ : શું સાંભળું?—આવી રીતે કૂતરાનું મોં બંધ
કરવા પૂરતું જ બળ વાપરવું—તીરને એટલા જ
વેગથી છોડવું—એ તો ભાઈ, આપણને ગમ નથી
પડતી. એમ બળ ઉપર સંયમ રાખવાનું
આપણને ન આવડે ભાઈ! એમ તે કાંઈ હર
ઘડીએ તોળીને બાણ ફેંકવું.....

અર્જુન : અરે સાંભળ, સાંભળ, જો આ ટંકારવ. જણાય
છે કે કોઈ મહાન ધનુર્ધર આટલામાં રહે છે,
આ હા હા! શી ખૂબીથી એણે બાણ ફેંક્યાં છે!

ભીમ : શુરુ દ્રોણ પોતે જ પરીક્ષા લેવા માટે
અગાઉથી આવીને બેઠા બેઠા બાણ ફેંકતા ન
હોય?

અર્જુન : આ બાણ ફેંકનારને ધનુર્વિદ્યા વરી છે. જેટલો
જોઈ એ તેટલો સંયમ જે માણસ હરઘડીએ
પોતાના જ્ઞાન કે બળ ઉપર રાખી શકે છે, તે
જ ખરો વિદ્વાન ને યોદ્ધો છે. આ બાણ ફેંકનારે
વિદ્યાનો રસ માણ્યો છે.

ભીમ : તું ભલેને કહે, મને તો શુરુ દ્રોણ લાગે છે:
જો સાંભળ આ ટંકારવ.

અર્જુન : (ઉતાવળથી) ના, ભાઈ, ના. તું સાંભળ તો
ખરો, આ તો કોઈ શુરુ દ્રોણના શુરુ હોય તેમ
લાગે છે. આ હા હા—શી શીઘ્રતા! ચાલ તો
ખરો, એ મહા ધનુર્ધરને નીરખીએ—એ

અવાજ ઉપર જ ચાલો. (દિશા બતાવતો) આમથી આવતો લાગે છે.

[બંને જાય છે]

પ્રવેશ ૫ મો

[એક તરફ ગુરુ દ્રોણની પ્રતિમા છે; બીજી તરફ સતત બાણ છાડતો એકલવ્ય દેખાય છે. ભીમ અને અર્જુન પ્રવેશ કરે છે, એકલવ્ય તેમને જોઈને થભે છે.]

અર્જુન : ભાઈ, થોભો માં, થોભો માં, હું તમારી ચપળતા જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયો છું ! તમે જ અમારા કૂતરાનું મોં બાણોથી સીવી લીધું લાગે છે ?

એકલવ્ય : હા, પણ તમે કોણ છો ? હું કોઈને ખુશ કરવા માટે ધનુર્વિદ્યા શીખતો નથી.

ભીમ : મહાપ્રતાપી પાંડુરાજનો પુત્ર, અને જેના ટંકારવથી આકાશ અને પૃથ્વી ધૂળ ઊઠે છે તે આ અર્જુન-મહાબાણાવળી.

એકલવ્ય : સારું. એક તરફ જરા ઊભા રહો. હજી પાશે-રામાં પહેલી પૂણી જેવી મારી વિદ્યાને ગુરુ દ્રોણના પટશિષ્ય સમક્ષ મૂકતાં મને લજ્જા આવે છે !

અર્જુન : અરે ભીલકુમાર ! આ તમારી પહેલી પૂણી ? પણ આ શું ? આ કોની પ્રતિમા છે ?

એકલવ્ય : ગુરુ દ્રોણની, આપણા ગુરુની.

અર્જુન : આપણા ? તમે ગુરુ દ્રોણના શિષ્ય છો ?

એકલવ્ય : ગુરુ દ્રોણે મને શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો છે. મેં

પ્રશ્નો પૂછ્યા છે; એમણે જવાબ વાળ્યા છે. આપાદની મેઘલી રાત્રિમાં, જલણિંદુને પણુ વીંધી નાખવાનો મર્મ મને ખતાવ્યો છે. અને કહ્યું છે કે વત્સ, જીવન પૂરું થાય છે, વિદ્યા પૂરી થતી નથી.

અર્જુન : તમે તો ત્યાં-કેમ, આપણે ત્યાં મળ્યા હતા ને ? તમને-શૂદ્રને ગુરુ દ્રોણે વિદ્યા આપવાની ના પાડી, પછી તમે તો ચાલ્યા આવ્યા; અને હવે ગુરુ દ્રોણના શિષ્ય શી રીતે બન્યા ?

એકલવ્ય : (શ્રદ્ધાથી) ગુરુ દ્રોણે જ મને વિદ્યાનું ખરું રહસ્ય શિખવાડ્યું. વિદ્યા જન્મે છે, અપાતી નથી.

અર્જુન : (વિષાદથી) એમ ?—ત્યારે તમને પણુ દ્રોણગુરુ વિદ્યાધ્યયન કરાવે છે ?

એકલવ્ય : (દૃઢ આત્મબળથી) હા.

અર્જુન : ગુરુ દ્રોણે શું કહ્યું છે ? ધનુર્વિદ્યા સાધ્ય થઈ ક્યારે કહેવાય ?

એકલવ્ય : ભંધમાંથી બીડીને ફેંકેલું બાણ, મેઘલી જામી હોય તેવી અંધારી રાત્રે પણુ આગિયાને વીંધી નાખે ત્યારે.

અર્જુન : } હં !
ભીમ : }

એકલવ્ય : (બોલ્યા વિના બાણ ફેંકવાં શરૂ કરે છે)
દેવગુરુશ્યો નમોનમઃ—

[દ્રોણની પ્રતિમાના ચરણ પાસે પડેલું ફલ, બાણ ફેંકીને તેના શિર પર ચઢાવી દે છે. અર્જુન-ભીમ આશ્ચર્યથી એકબીજા સામે જોઈ રહે છે]

અર્જુન : (આશ્ચર્યથી) હવે તમારે શું બાકી રહ્યું છે ?

ભીમ : ગદાની વિદ્યા તો નથી આવડતી ને ?

એકલવ્ય : હજી તો ઘણું બાકી છે. હું તો માત્ર થાય તેટલો પ્રયત્ન કરું છું-પણ વિદ્યાનો મર્મ-જીવન સમર્પણ કર્યા વિના મળે જ નહિ. ગુરુ દ્રોણ કહે છે કે હજી આ તો છોકરાંને અભ્યાસ કરવાની મળ પડે માટે ગોઠવી કાઢેલી નાની નાની રમતો છે !

અર્જુન : }
ભીમ : } (એકબીજા સામે આશ્ચર્યથી જુએ છે. બન્ને સાથે જ બોલી બેઠે છે) આવજો, આવજો. હસ્તિનાપુર. દ્રોણ ગુરુ પાસે નવો પાઠ લેવા આવો ત્યારે ગુપચુપ ચાલ્યા જતા નહિ.

એકલવ્ય : (હસીને) ગુરુ દ્રોણે મને દરેક પાઠ અને તેનું રહસ્ય લખી મોકલ્યાં છે !

અર્જુન : (બોલતાં અવાજ ફાટી જાય છે) હે !

[બન્ને જાય છે]

પ્રવેશ ૬ ઠો

[દ્રોણ અને અર્જુન જંગલમાં ચાલતાં ચાલતાં]

અર્જુન : મેં એને બે વખત પૂછ્યું કે ગુરુ દ્રોણ તને શીખવે છે ? અને તેણે બન્ને વખત હા કહી.

દ્રોણ : હા કહી ?

અર્જુન : અરે એ ભીલ બાળકે તો એટલે સુધી કહ્યું કે ગુરુ દ્રોણે મને બધું લખી મોકલ્યું છે.

- દ્રોણ : ખોટું બાલ્યો. અંતે શૂદ્ર ને !
- અર્જુન : પણ ગુરુદેવ ! તમે મને કહ્યું છે કે તારા કરતાં મોટો ધનુર્ધર કોઈ ન થાય, અશ્વત્થામા પણ નહિ—તો હવે એ વચન તમારે પાળવાનું છે.
[ચાલતાં ચાલતાં બંને જરા અટકી જાય છે]
- અર્જુન : (કાન દઈને) સાંભળ્યો આ અવાજ ?—કેવો ચાલ્યો આવે છે !
- દ્રોણ : (કાન દઈને) અવાજ પાણીની માફક સતત ચાલ્યો આવે છે, એ તેં જોયું ?—જાણે પોતે ભાથામાંથી તીર લેતો નથી, પણ કોઈ આગળ તીર ધરીને જ ઊભું છે, અને એ તો માત્ર એક પછી એક અખંડ તીરો જ છોડ્યે જાય છે !
- અર્જુન : ગુરુદેવ ! તે દિવસે તમે કહ્યું કે અભ્યાસ અને ગુરુકૃપાથી જ બધું સાધ્ય છે; ત્યારે આ ભીલકુમાર માત્ર અભ્યાસથી જ કુશળ બની શકે એ તો માન્યામાં નથી આવતું.
- દ્રોણ : (ન સાંભળતા હોય તેમ) અ હા હા !
- અર્જુન : શું ? શું ?
- દ્રોણ : કોઈ ચોગી ચિત્તના ખુણાખાંચાની સઘળી બાબતો જેટલી સરળતાથી અને છતાં સંપૂર્ણતાથી સમજી શકે, તેટલી જ સરળતાથી આ ભીલ ધનુર્વિધાની દરેકે દરેક બાબત સંપૂર્ણ સમજે છે. ધનુર્વિધાને એણે કલાની જેમ પોતાના માનસિક વિકાસમાં સાધનરૂપ બનાવી છે. એ નર્યો લડવૈયો નથી લાગતો.

અર્જુન : એટલે જ તો ગુરુદેવ ! હું તમને તેડી લાવ્યો.
આપના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં એ ચડી જાય તો તો
આપનું વિદ્યાલય લાજે નાં !

દ્રોણ : ચાલ, આ જ રસ્તે ત્યાં પહોંચાશે કે ?

અર્જુન : હા, હા, એ જ રસ્તો.

[જનને જાય છે]

પ્રવેશ ૭ મો

[ગુરુ દ્રોણ અને અર્જુન દ્વરથી એકલ-
વ્યનો સતત અભ્યાસ જોઈ રહ્યા છે]

દ્રોણ : અર્જુન ! આ તો એકલવ્ય છે. મેં એને ધનુ-
ર્વિદ્યા શીખવી જ નથી. એણે તને એમ કહ્યું
કે મેં શીખવી છે ?

અર્જુન : હા. એણે તો ચોખ્ખું કહ્યું કે હું ગુરુ દ્રોણનો જ
શિષ્ય છું !

દ્રોણ : મારો શિષ્ય છે ? (આશ્ચર્યથી ઊભા ઊભા
જાય છે.)

અર્જુન : તમે ગુરુદેવ ! મને નથી કહ્યું કે મારી ધનુર્વિદ્યા
એક, અજોડ ને અનન્ય ખની રહેશે ?

દ્રોણ : ખની રહેશે એમ નહિ, અર્જુન, ખની રહી છે !

અર્જુન : પણ—આ—એકલવ્ય—

દ્રોણ : આ ભીલકુમારને આટલું કેાણે શીખવ્યું—છાનો
છાનો સાંભળી તો નહિ ગયો હોય ?

અર્જુન : વખતે એમ થયું હોય—ગમે તેમ—આપણે
એને પૂછી જોઈએ !

દ્રોણ : તું અહીં ચોભ, હું જાઉં છું.

અર્જુન : ગુરુદેવ ! મારા કરતાં વધે નહિ હો. હું તો તમારો વહાલો શિષ્ય—અને એ તો બીલ !

દ્રોણ : એનો જ હું ઉપાય કરું છું.

[એકલવ્ય પાસે જાય છે]

દ્રોણ : એકલવ્ય ! મેં તને વિદ્યા ક્યારે શીખવી છે ? તારો ગુરુ હું છું ?

એકલવ્ય : (પ્રેમથી) ગુરુદેવ, પ્રણામ. તમારી માનસી પ્રતિમા મેં પૂજી છે. તમને ગુરુ માનીને મેં અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે. તમે હમેશાં હાજર છો એમ માનીને મેં સાધના કરી છે.

દ્રોણ : હું હમેશાં તારી સમક્ષ હાજર છું ?

એકલવ્ય : હા. આપની પ્રતિમાને મેં દર ક્ષણે સવાલો પૂછ્યા છે અને દરેકના જવાબો મેળવ્યા છે ?

દ્રોણ : અને દરેકના જવાબો મેળવ્યા છે ?

એકલવ્ય : મેં જ્યારે જ્યારે ભૂલ કરી છે ત્યારે ત્યારે કેવી લાગણીભરી નિશાનીઓથી તમે એ સુધારી છે ! ગુરુદેવ, આપની કૃપા અસીમ છે.

દ્રોણ : મેં એ ભૂલો સુધારી છે ?

એકલવ્ય : હરઘડીએ ખાલી આકાશમાંથી તમારી નિશાની મને માર્ગદર્શન આપે છે. જાણે તમે બિલા છો; એટલા જ આગ્રહી અને છતાં પ્રેમભર્યા; એવા જ દૃઢ અને છતાં દયાભર્યા; જાણે. . .

દ્રોણ : એકલવ્ય ! તેં મારી વિદ્યા છાની રીતે ગ્રહણ કરી છે ? ચોરીછુપીને લીધી છે ?

એકલવ્ય : હા, ગુરુદેવ ! મેં છાની રીતે ગ્રહણ કરી છે: અને તમે પણ મને એકાંતમાં છાની રીતે જ શીખવી છે. જાણે આકાશમાંથી શબ્દરૂપે, કૂલમાંથી સુગંધરૂપે, પવનમાંથી પ્રતિમારૂપે, સઘળે—તમે જ મને અનેક નિશાનીઓ વડે સમજાવી રહ્યા છો ! (પગમાં પડે છે, ઊભો થઈને ગદ્ગદ) આપની માનસી પ્રતિમા મેં પૂજી છે. જ્યાં જ્યાં ન આવડયું ત્યાં ત્યાં પ્રતિમા સામે જોયું અને પ્રતિમાએ આંખની ઈશારતથી સઘળું સમજાવ્યું: છતાં ન સમજાયું તો જાણે હાથની નિશાનીથી બતાવ્યું: એમ છતાં ન સમજાયું, ત્યારે તો મારા હૃદયમાં વાંચી શકાય એવા સ્પષ્ટ શબ્દો તમે લખ્યા છે ગુરુદેવ !—(ફરી પગમાં પડે છે.)

દ્રોણ : આ મારી પ્રતિમા પાસેથી તું બધું શીખ્યો ?

એકલવ્ય : આપની માનસી મૂર્તિ—જે મેં અંતરમાં સાંગો-પાંગ ઉતારી છે—એણે જ મને કહ્યું, કે દુનિયામાં નિરુત્સાહ ક્યાંય નથી: નિરુત્સાહ હૃદયમાં છે. એણે જ મને કહ્યું કે, નિરાશા ક્યાંય નથી, નિરાશા માત્ર અંતરમાં છે. એણે જ મને કહ્યું કે, અખંડ અભ્યાસીને અસાધ્ય એવું કંઈ જ નથી. એણે કહ્યું તે પ્રમાણે જ હું વત્યો છું, ગુરુદેવ !

દ્રોણ : ત્યારે તું મારો શિષ્ય છે એમ ?

એકલવ્ય : હા, ગુરુદેવ ! હું તમારો શિષ્ય છું.

દ્રોણ : તું મારી પાસેથી જ વિદ્યા શીખ્યો એમ ?

એકલવ્ય : આપે મને વિદ્યા આપી.

દ્રોણ : (સહસા) ત્યારે તો બીલ્લકુમાર ! તું ગુરુદક્ષિણા આપ !

એકલવ્ય : (સજ્જન નેને) બોલો, ગુરુદેવ ! શું આપું ? જીવનપર્યંતની સેવા આપું ? પ્રાણનો ખપ હોય તો પ્રાણ આપું—શું આપું ?

દ્રોણ : બીજું કંઈ નહિ—માત્ર તારા જમણા હાથનો અંગૂઠો !!

[એકલવ્ય તરત ધરી દે છે]

દ્રોણ : અરે, અરે, હાં, હાં—ઓ બીલ્લકુમાર ! આ તું . . .

એકલવ્ય : (શાંતિથી) ગુરુદેવ ! બીજું કંઈ ?—મારો હાથ આપું ?

દ્રોણ : (સજ્જન નેને) આ . . ! એકલવ્ય ! તું બીલ નથી, શૂદ્ર નથી—શ્રદ્ધા છે. મારો શિષ્ય જ સર્વશ્રેષ્ઠ થાય એ અભિમાનમાં મેં સરસ્વતીની માનસી મૂર્તિને કલંક લગાડ્યું : જીવાન ! હવે તું મને શાપ દે !

એકલવ્ય : (હાથ જોડે છે) આપની માનસી મૂર્તિએ ક્યારનો મને આશીર્વાદ દઈ દીધો છે, પ્રભુ ! મારી આટલી નાની ભેટથી પણ જાણે આપનું અંતર હસ્યું એ જ મારે મન ઘણું છે.

દ્રોણ : ના ના, બીલ ! અરે ! બીલ્લકુમાર ! એમ નહિ, એમ નહિ, હવે તો તું મને શાપ દે ! આટલો આ નાનો સરખો અંગૂઠો તો જાણે કેઈ મહાભયંકર ઉલ્કાપાતનું બીજ હોય એમ—

એમાં હું પ્રચંડ દાવાગિનિ દેખુ છું. તું મને શાપ દે—શાપ દે, શાપ દે, એટલે ભવિષ્યના ભયંકર અંધકારમાં હું એકાદ ક્ષણ જોઈ શકું ! શાપ દે !

એકલવ્ય : (હાથ જોડીને) ગુરુદેવ ! આશીર્વાદ આપો. આ ડાખો હાથ કહે છે, ગુરુદેવને પ્રણામ કરીને મને કામમાં લે !

દ્રોણ : ઓ ભીલકુમાર ! તું માણસ નથી, તું દેવ છે. જા, મારો આશીર્વાદ છે—

[લથડતે પગલે પાછા ફરવા માંડે છે.
એકલવ્ય તેમના ચરણમાં પડે છે, તેના કપાળમાં જમણા હાથના અંગૂઠાનું લોહી ચાંદલારૂપે શોભી રહે છે. હાથ જોડીને તે બોલે છે]

દ્રોણ : (પાછા ફરીને જોતાં—ચીસ પાડે છે) આ . . . હા ! ભીલકુમાર !

એકલવ્ય : ગુરુદેવ ! આશ્ના ?

દ્રોણ : (બેબાકળા) તારા કપાળમાં આ લોહીનો સ્પષ્ટ લેખ દેખાય છે ?

એકલવ્ય : કે—

દ્રોણ : વિદ્વાનું આ મિથ્યાભિમાન કુરુકુળનું નિકંદન કરશે. આ . . . હા—લોહીના અગ્નિજ્વેલા અક્ષરો આ દેખાય—હજી દેખાય—[તે આંખ આંડે હાથ ધરી દે છે. લથડતે પગલે ચાલે છે.]

[જાય છે]

એકલવ્ય : ગુરુદેવ નમોનમઃ [લાંબે હાથે બાણ ફેંકવાં શરૂ કરે છે.]

- દ્રોણ : (બહાર આવતાં અર્જુનને નિહાળી રહે છે.)
અર્જુન !
- અર્જુન : કેમ ગુરુદેવ !
- દ્રોણ : ભીષ્મકુમારે જમણા હાથનો અંગૂઠો કાપીને ચરણમાં ધરી દીધો.
- અર્જુન : આહાહા !—ગુરુદેવ ! ખસ હવે થયું નાં ! હવે તો હું સર્વશ્રેષ્ઠ—
- દ્રોણ : (ગંભીરતાથી) અર્જુન ! પેલા આકાશમાં અગ્નિની જ્વાલા જેવા અક્ષરો જો !
- અર્જુન : (શૂન્ય દૃષ્ટિએ આકાશમાં જુએ છે.) કાંઈ નથી !
- દ્રોણ : પણ મને વિશ્વાસબાતીને સ્પષ્ટ દેખાય છે. કુરુ-કુળના નિકંદનનું બીજ વવાઈ ગયું છે. કેઈ મહાભયંકર દાવાનલ જેવા યુદ્ધનો અવાજ દૂર દૂર ગાજતો મને સંભળાય છે !
- અર્જુન : (વિહ્વળ બની શૂન્ય દૃષ્ટિએ ચારે તરફ જુએ છે.) ગુરુદેવ ! અંધકારમાં શબ્દવેધી બાણ ફેંકું ?
- દ્રોણ : (ધ્યાન વિના—એક જ સ્થિર દૃષ્ટિએ)—અને એ ભયંકર યુદ્ધમાં બાણે હું હણાઈ રહ્યો છું—
- અર્જુન : (ભયથી) ગુરુદેવ !
- દ્રોણ : (એજ સ્થિતિમાં) બાણે ભીષ્મ હણાય છે—બાણે હું હણાઉં છું—
- અર્જુન : (ઉતાવળે) ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ ! તમે ક્યાં છો ?—શું બોલો છો ? કેને હાથે હણાઓ છો ?
- દ્રોણ : (સ્થિરતાથી કાંઈક સ્વસ્થ બનીને) તારે હાથે !

—મારું મૃત્યુ જાણે વિશ્વાસઘાતથી થઈ રહ્યું છે. કોઈ મહાભયંકર અપકીર્તિ કર ચુક્યાં તારે હાથે જ-એટલે-પાંડવોને હાથે-મારું મૃત્યુ થશે.

અર્જુન : મારે હાથે ? ગુરુદેવ ! હું ?

દ્રોણ : ભલે દાવાનળ જેવા કોઈ ભયંકર ચુક્યાં મને આ વિશ્વાસઘાતનો બદલો મળે. અને મૃત્યુથી આ ડાઘ ધોવાઈ જાય. (એકદમ સ્વસ્થ બનતાં) ચાલો, હવે ચાલો, મોડું થાય છે.

અર્જુન : ગુરુદેવ ! ભીલકુમાર કરતાં આપણે શ્રેષ્ઠ થયા એ તમે કેમ ભૂલો છો ?

દ્રોણ : ચાલ, ભાઈ ! ચાલ, હવે હસ્તિનાપુર પહોંચી જઈએ. તું મોટો યોદ્ધો હશે, અર્જુન ! પણ ખરો યોદ્ધો નથી. એકલવ્ય તો એકલવીર છે અને રહેશે. તું બહુ બહુ તો મહત્વાકાંક્ષી યોદ્ધો છે, પણ એ પુરુષોત્તમ છે.

[જાય છે]

કલા-કવિતા

[એક ઠંડપ્રહસન]

(નેમચંદ, મોતીચંદ, અને શેઠાણી)

[નેમચંદ બેઠા બેઠા નામું લખે છે. ભાણિયો
બેઠો બેઠો લીપ્ટન ચાના ડબ્બા પર આવતી
'ટીગર્લ' છોકરીની છબી મઢે છે ને જોયા કરેછે]

નેમચંદ : (નામું માંડતાં માંડતાં ઊંચું જોઈને) મોતિયા !
માસ્ટરડર હમણાં ભણાવવા આવશે. તું થડિક
અગાઉથી તૈયાડ ઠંટો હો તો. અમને ટો માસ્ટર
ભણાવવા આવટા, ટાડે બાપાજી શિખામણ દેટા
કે જો જો આપડે ડાહીમાના ડિકડા વાણિયા
કેવાઈયે. તે, માસ્ટરડને છો રૂપયા પગાડ આપીએ
ટો પંદડ રૂપિયાતું ભણી કાઢીયે. આપણને
માસ્ટરડ ચું છેતડી જાય ?

મોતીચંદ : પણ બાપા, તમને ખબર પડતી કે પંદર
રૂપિયાનું ભણ્યા છો ?

[નેમચંદ નામામાં ધ્યાન પડેવે
છે, જવાબ આપતા નથી.]

મોતીચંદ : હેં બાપા, કહું છું તમને કેમ ખબર પડતી કે માસિક છ રૂપિયા પગાર લઈ જાય છે ને પંદડ રૂપિયાનું ભણાવી જાય છે ? એવું તાજવું આવે છે ?

નેમચંદ : હોવે, કેમ નહિ ? મહિને મહિને સડવૈઈ કાઢવાનું દીકડા જોવાનું-જો માસ્ટરે એણું ભણાવ્યું હોય ટો, અમાડા બાપા, માસ્ટરને કેડોસીનનો ડબો ખડીદી લાવવાનું કહેતા. એટલે પુડું કામ કર્યું કહેવાય.

મોતીચંદ : બાપા, આ જોયું ? (પેલી છબી બતાવે છે)

નેમચંદ : (જિંચું માથું કરીને) એ શું છે દીકડા ? શ્રી સુભડાજી છે કે લખમીજી ?

મોતીચંદ : ના બાપા, આ તો લિપ્ટનની 'ટી ગર્લ' છે.

નેમચંદ : ટે, એ કોનાં પુતરી જી ? શડી લખમીજીનાં શું ઠાય ?

મોતીચંદ : બાપા, એ તો કાંઈ ખબર નથી, પણ માસ્ટર સાહેબ મારી બા સાથે વાત કરતા હતા કે આપણે હવે ઘરને કળામય કરવું છે.

નેમચંદ : ઘરને કાળું કરવું છે ?-તાડા માસ્ટરને કે'જે, કે તમારું મોં કાડું કરો ને તમારું ઘર કાડું કરો. અમાડે કાંઈ ઘડ કાડું નહીં કરવું.

મોતીચંદ : ના, બાપા ના, કાળું નહિ, કળા મય.

નેમચંદ : કડામય ? એ તારી કડામત શેમાં કડવાની છે ?

મોતીચંદ : માસ્ટર એમ કહે છે કે ઘરમાં સારી છબીઓ ચોડવી. આછા ઝાંખા રંગની રોશની કરાવવી. રંગ પણ આછો કરાવવો.

નેમચંદ : હાં હાં, એમ બોલને. એ તો તાડી બાએ મને કહી રાખ્યું છે. ઘડને તો શણગાડવું એટલે તો મેં માદુને મોકલીને કડામય છળીઓ બજાડ-માંથી ખરીડાવી લીધી. પછી મફટના ભાવ ચઢી જાય. હમણાં હમણાં કડામય છળીયું લોક બહુ મઢાવે છે. લે હું ટને સાડી સાડી કડામય છળીઓ લાવી આપું.

[જાય છે]

[મોતીયો લીપ્ટનની 'ટી ગર્લ' બીંત ઉપર ને ચારે તરફ ચોડવા માંડે છે]

મોતીચંદ : આજ માસ્તર સાહેબ ખુશી થશે, હવે બાપા-જીનો ખંડ તો કળામય બની ગયો—હવે મારી બાનો—

[પડદા પાછળથી બવાજ આવે છે.]

ને. વહુ : તમે હજી આવા ને આવા રહ્યા. હજી તમને ખબર પડતી નથી કે આ છળીઓ બહુ જ નફામી ગણાય છે.

[બંને પ્રવેશ કરે છે. નેમચંદના હાથમાં 'ટી ગર્લ' લાઈટ રોઝના કૃષ્ણ વગેરે છે.]

નેમચંદ : અરે, પણ તમે આકડાં કાં ઠાઓ? આ છળીઓ આપણા માદુ દોઢ ડઝન લેખે લાવ્યો છે. ક્યાં ગયો માદુ—એલા માદુ—મેં સાડી જોઈને ખડીદાવી લીધી છે.

[માધુ પ્રવેશ કરે છે.]

માધુ : બા સાહેબ, કાલવાળા, ચળકચિત્રકાર ટેકમૂલજી

આત્મા છે અને આપને મળવા માગે છે. અને
(મોતિયાને) માસ્તર સાહેબ, તમને લાગુવા
બોલાવે છે.

ને. વહુ : તેને દીવાનખંડમાં બેસાર.

માધુ : સારું.

[બંને જાય છે]

ને. વહુ : જુઓ, હું તમને એક વાત કહું.

નેમચંદ : હા શું બોલો ને !-આ છબી-(કૃષ્ણની છબી
ખતાવીને) સારી કડામય છે એટલે એને
દરવાજે ચોડાવશું ?

ને. વહુ : જુઓ, આમાં તમે કાંઈ સમજતા નથી. ચિત્ર-
કરા કઈ કહેવાય, ખબર છે ?

નેમચંદ : (બાધા જેવો આમ તેમ જુએ છે.) પેલા શબ્દ
ચિતડકાર—

ને. વહુ : અરે, શબ્દચિત્રકાર એટલે તો કવિ.

નેમચંદ : તે આ લોકો ડવિ ને કવિ ને એવું કહે છે, ને
કેહ છે કે કવિ લોક પત્થડને હીડા ગણે છે.

ને. વહુ : હા. એ આ કવિજન. પણ તમે સાંભળો.
આપણું ઘર હવે ઘણું સંસ્કારી ગણાય છે. સૌ
ધારે છે કે આપણે સંસ્કારી છીએ-એટલે
તમારે, જુઓ, આવી છબીનાં વખાણ કરવાં-
(છબીઓ રવિવર્માની ખતાવે છે) આમાં કરા
છે એમ કહેવું. અને તમારી આ છબીઓ છે
નાં, તેને નકામી છે એમ કહેવું.

નેમચંદ : જડાક મને ફડી કહે જો-આ લખમીજીને ખડાજ

કેવાં (લીપ્તનની ' ટી ગર્લ ' બતાવે છે.)

ને. વહુ : એ લખમીજી ક્યાં છે? એ તે કાંઈ છબી છે?

નેમચંદ : હા. હા, આ તો છબી નહીં. (તેના હાથમાંની રવિવર્માની છબીને લે છે) આ છબી કહેવાય. પણ શેઠાણી, હવે ટમે આવી આ કડાની વાટમાં બહુ આગડ વઢી ગયાં છો.

ને. વહુ : હવે જુઓ, આપણે ટેહમુલજીને મળવા જઈએ ત્યારે તમે એની કવિતા સમજતા હો તેમ ડોકું ધૂણાવજો. એ બહુ સારા કવિ છે, સમજ્યા? સારા કવિ કેને કહેવાય એ કાંઈ તમને ખબર છે?

નેમચંદ : ના.

ને. વહુ : એટલે મને ખબર છે. જુઓ આ ચિત્ર (ચિત્ર બતાવે છે) સારું કહેવાય સમજ્યા?—પછી હમણાં આપણે જે કવિતા સાંભળીએ તે કવિતા કહેવાય. અને આવી ચીજોને સારી કહેવાથી આપણે સંસ્કારી કહેવાઈએ સમજ્યા? આપણું ઘર સુશિક્ષિત ગણાય! આપણે કરાપ્રેમી કહેવાઈએ સમજ્યા?—લ્યો, હવે ચાલો.

[બંને જાય છે]

[બંને જણા ફરી પ્રવેશ કરે છે]

સાથે શબ્દચિત્રકાર ટેહમુલજી છે.]

નેમચંદ : ટેહમુલજી! તમને પણ કડાનો શોખ ખડો કે?

ને. વહુ : એ તો ચોતે જ કવિ ચિત્રકાર કરાકાર છે ને! શોખ ન હોય?

નેમચંદ : પણ હમણાં હમણાંમાં લોકોને કડાની ખબર જ નહીં પડતી.

ને. વહુ : એ તે ક્યાંથી પડે? આપણું ઘર આટલું સંસ્કારી છે ત્યારે કાંઈક કાંઈક ખબર પડે છે.

નેમચંદ : મને કડા ઉપર ટેહમુલજી! શું છે, પણ અનહડ પ્રીતિ! અનહડ જ હો.

ને. વહુ : હા. કેમ તે દિવસે પોતાને ઘણું કામ હતું છતાં ઠેઠ જવાના ટાપુની કરા જોઈ આવ્યા! જાવાના ટાપુમાં એક કરાનો બગીચો છે એ તમને ખબર છે નાં?

ટેહમુલજી : જી, અમે લોક ટો—

ને. વહુ : ના. પણ તેમાં તમારો વાંક નથી. કરા વિષય જ એવો છે કે તેમાં મને અને શેઠને કાંઈક સમજણ પડે છે. એ વિષય જ એવો છે, હમણાં જ ઈરાનની કરાના નમૂના—

નેમચંદ : હા. આપણે જોયા એ કે? એ ઈરાનની કડા તો ઈરાનનો

ટેહમુલજી : એ તો સા'બ! અમે પણ અસલ ઈરાનના વટની.

નેમચંદ : એમ?

ને. વહુ : હાસ્તો. એ લોકોને આંહી આવ્યે બહુ તો— તમે એકવીસમી સદીમાં મને લાગે છે, આંહી આવ્યા?—એ વખતે ખંભાતમાં સમુદ્રગુપ્ત—

નેમચંદ : હા, હા, સમુદ્ર ગુપ્ત કંસાડી ગુપ્ત—

ને. વહુ : કનિષ્કનો પુત્ર!

નેમચંદ : હા. હા. તમારું વટન ઈડાનમાં કાં ?

ટેહમુલજી : હા જી. મેં માદર વતની એક કવિતા ખી જોડીછ.
વટનની જમીનનું વર્ણન છ.

‘ઝરા વહેછ ને લઈ લે છ ઠાક
કે જોઈને આંખો ઠાય છે મધન,
પંખીઓ ખી મીથું ગાનું કરે,
ને જીગરમાં ખોસાલી પેદા કરે.

નેમચંદ : ઓ હો હો ! આ ટમાડી કવિતા બહુ સાડી
ચીજ છે.

ટેહમુલજી : જી મુંને મુરથી જ કવિતાનો સોખ. કવિતા થ્યા
વિના ખોસાલી નો રહે. અમાડા દેશમાં સહુ
લોક ઉડીયોગી છે, એનું વરણન આવે છે.

ને. વહુ : શેઠજીને કવિતા બહુ જ પસંદ છે.

ટેહમુલજી : હાં જી. રસિક નર છે ને !

આલસ કે’ મુંને ટું સુઈ રે પલંગ
મરઘો પોકારી કહે છે કરે નો સંગ,
એવી ટેહમુલજી જોઈની રસાકસ્મી
કે મરઘાથી આલસ લાઈલાજ ફસી.

નેમચંદ : બહુ સડસ છે. બહુ !

ટેહમુલજી : સાહેબ, માડી કવિતાનો સંગ્રહ છપાય છે, એમાં
આપનું મુખાડક નામ મૂકવાની મુંને ખાચેસ છ.

નેમચંદ : ટેહમુલજી ! મૂકજે ને એમાં કાંઈ વાંઠો નથી.
નામની જાહેરાત એ તો સાડી કહેવાય.

ટેહમુલજી : આપડા શે’ડનું વરણન ખી આવે છ. આપડા
શે’ડનું વરનન સાંભલો.

ડરિયાને ખંભે ચોડાસી ખંદર,
રટન છે ચૌદ પણ ત્યાં વસે પંદડ.
મસીદો અગીઆરી અમાસા અંડર
છેવટનો અસલોક ખી એઠિય સુંદડ છ.
ઓ હું શેઠજી પવિટ ને પાક,
બાલટાં હવે મને લાયગો છે ઠાક.
ટેમુલજી ટખડુકજી બેસી હું જાઉં,
કેલેખકાન લેખક હું અવલ કેવાઉં !

ને. વહુ : કવિતા તો બહુ સારી કરી છે.

નેમચંદ : હા. મૂકજો મૂકજો મૂકજો-નામની જાહેટાડ
ટો સાડી—

ટેમુલજી : અને પ્રેસનું બીલ ખી પાંચસો-સાટસો-ઠાય—

નેમચંદ : હા, તે ગમે ટે ઠાય ને, અમને એવી બીલમાં
બહુ સમજ ન પડે.

ટેમુલજી : પણ ટો પછી સા'બ કાંઈક રકમ અગાઉથી
મડવાની ?

નેમચંદ : રકમ ? જુઓ, ટેમુલજી ! અમને એવી રકમ ને
એવી વાટ ના કરતા. ટમટારે કડાની કવિટાની
વાત કડો. એનો મને અનહડ સોખ છે.

ને. વહુ : મિ. ટેહમુલજી ! શેઠજીને જૂની કળાનો શોખ છે.
નવી કવિતા એમને નહિ ગમે.

નેમચંદ : હા. હા. જૂની કડાનો મને અનહડ શોખ—
ટમાડે ત્યાં હોય તો ટમટાડે લાવજો.

ટેહમુલજી : ઠીક સા'બ ! ત્યારે હું જાઉં છું.

નેમચંદ : હા, હા. બલે. પણ પાછા આવજો હો. એમને

કવિટાનો ને મને જૂની કડાનો ખહુ જ સોખ છે.

[ટિફમુલ જાય છે]

ને વહુ : લોકોને માગવાની ટેવ પડી છે. એકલી કરાની વાતો કરતા હોય તો શું થાય ?

નેમચંદ : પછી આપડા લોકનું કુખ જ એ છે, પણ આ માસ્ટરને પણ ઘેલું લાગ્યું છે. કડા કડા કરીને આપણા મોતિયાને ક્યાંક જગાડે નહિ ?

ને. વહુ : એમાં કાંઈ નહિ - કરાની વાતો તો સૌ કરે છે. આજે એવી વાતો કરવી જ જોઈ એ. જુઓને, પેલાં ચિત્રો-અને તેમની કરા વિષે આજે વાતો કરવાની છે. કરાની વાતો રસિક તો ઘણી જ છે.

નેમચંદ : હાસ્ટો. કડાની વાટોમાં મને તો અનહડુ આનંદ આવે છે. કડાની વાતું ઈ તો કડાની વાતું,

[છોકરો પ્રવેશ કરે છે]

નેમચંદ : કેમ મોતીચંદ ! માસ્તર ગયા ?

મોતીચંદ : આજે તો તેમણે કહ્યું કે ઈંગ્લેડમાં એક ચિત્ર પચાસ હજાર રૂપિયે વેચાયું !

નેમચંદ : અડડડ ! દ્યો-દ્યો-મેં ટમને નોટું કયું ?-આ માસ્ટર મોટીયાના પૈસા જઠાય છળીયુંમાં ચોડાવશે અને વ્યાજ ખોવડાવશે.

ને. વહુ : ના, પણ એવી વાતોમાં શું વાંધો છે ? મોતીચંદ, સાચી વાત છે. એ તો ઈંગ્લેડના લોકોએટલા જડ છે કે ચિત્રની કિંમત પૈસાથી કરે છે. આપણા લોકો તો જાણે જ કે કરાની કિંમત પૈસાથી થાય જ નહિ. એ તો અમૂલ્ય જ અણ્યામ.

નેમચંદ : હાં એ ટમે ઠીક કયું ! દયો, હવે ટમે આજ
સાડી સાડી છબિયું કાઢીને આપડું ઘડ કડામય
કરો. આપણે પણ વહેવાડમાં તો કે'—વું જોઈ રે
નાં ? એમાં કાંઈ ચાલે ? પણ છબી વિનાનું
ઘડ તો જૂંડું લાગે—ને પછી કોઈ ડિકડીને ચાંદલો
ન કરે ટો—હું નામું માંડી લઉં. દોઢ જંઈ તો
માઢુએ છબીમાં જ ખડચ્યો છે. એ નોંઠવાનો
ખાકી છે.

મોતીચંદ : બા, ચાલો જમવા આપો મારે જવું છે—

[જાય છે]

નેમચંદ : મોટીયા !

મોતીચંદ : (જતો જતો) મારે નિશાળે જવું છે બાપા !

[ચાલ્યો જાય છે]

લવ-કુશ

[કુશ પ્રવેશ કરે છે]

કુશ : લવ, એ લાઈ, લવ ! તું ક્યાં છે ?—

[જવાબ મળતો નથી. ધડીભર થોભીને]

આકાશ બાણોથી છવાઈ ગયું છે. ચારે દિશામાં અંધ-
કાર થઈ ગયો છે. સૈન્યનો ભયંકર કોલાહલ સંભળાય
છે. આકાશમાં વીજળીની માફક શસ્ત્રો ચમકી રહ્યાં છે.
પણ લ....વ નો ક્યાંય પતો નથી ? મને આંહી મૂકીને
પોતે એકલો લડવા ચાલ્યો ગયો, પણ એ એકલો
અસંખ્ય સૈનિકો સામે શી રીતે લડશે ? પર્ણકુટીમાં
માતા ગભરાઈ ગયાં હશે. મને એકલો પાછો ફરેલો
જોઈને તેમનું હૃદય ક્ષાટી જશે. પણ હું હવે લવને ક્યાં
શોધું ?—એ લ....વ....લાઈ !....પાછો આવતો રે’
આપણી મા રાહ જોઈ રહ્યાં હશે.

[લવ પ્રવેશ કરે છે]

કુશ : લાઈ ! લાઈ !

[કુશ દોડીને તેને ભેટ છે]

કુશ : સુદ્ધના શા સમાચાર છે ?

લવ : (હર્ષથી) રણમાં તો જય મેળવ્યો છે. સૈનિકોને પિંખી
નાખ્યા છે. સેનાપતિને મૂર્છા આવી છે. એવો બેભાન

થઈ ગયો છે કે ત્રણ દિવસ સુધી તો હાલી ચાલી શકે તેમ નથી.

કુશ : ચાલો, ચાલો. ત્યારે આ વિજય-સમાચાર માતાને આપીએ.

લવ : ના.....હવે માતા પાસે જવાનું નથી. પણ કુશ, તું માતા પાસે જા, અને તેમના ચરણકમળમાં, હજાર વાર મારા પ્રણામ કહેજે.

કુશ : અને તું ?.....

લવ : હું ? હું હવે અયોધ્યા જવાનો છું.

કુશ : અયોધ્યા જઈ ને શું કરવું છે ? અરે ભાઈ આપણી મા-

લવ : યજ્ઞનો અશ્વ આંહી બંધાઈ ગયો છે, એ સમાચાર અયોધ્યામાં કેાણુ આપશે ?-એક પણ સૈનિક અયોધ્યા પહોંચે તેમ નથી. એટલે હું જ યજ્ઞના ઘોડા પર બેસીને સમાચાર દેવા જાઉં છું. અને કુશ ?.....તને મારા મનની એક વાત કહું ?

કુશ : ભાઈ, આપણી માતા ખૂબ રોતી હશે. એક વખત તેને મળીએ, પછી ત્યાં તું વાત કરજે.

લવ : ના. ના. ના. માતાના ચરણમાં હજાર હજાર પ્રણામ કહેજે. પણ મારા મનની વાત સાચી પડે છે, ત્યારે પાછા ફરવાની વાત નહિ.

કુશ : તારા મનની શી વાત છે ?

લવ : ઋષિએ વાત કહી હતી તે યાદ છે ? ગંગાના જેવી પવિત્ર સરયૂ નદી પર, ઈંદ્રપુરી જેવું અયોધ્યા ગામ છે. ત્યાં દેવના પણ દેવ જેવો, રઘુવીર, રામચંદ્ર રાજ કરે છે....

કુશ : હા, હા, એ રામચંદ્રે તો આપણી માતાને તણ દીધાં છે !

લવ : ત્યારે, મારે એ રઘુવીરને, એ નરમણિને, જરાક જોવા છે, જેણે વિનાદોષે, આપણી જનનીને જંગલમાં કાઢ્યાં તે રઘુવીરને. જ્યારે જ્યારે અયોધ્યાને સંભારીને સીતા-દેવીને રડતાં જોઈં છું ત્યારે મને શું થાય છે, ખબર છે ? મને એમ થાય છે કે મારી માને વિના અપરાધે, રડતી કકળતી, જંગલમાં તણ દેનાર, એ રઘુવીરને જરાક નિરખીને જોઈં લઉં ?—જોઈં તો ખરો કે આ રઘુવીરમાં આટલું પરાક્રમ ક્યાંથી ?

કુશ : ભાઈ, ભાઈ, આપણી વ્યાકુળ માતાને છોડીને તું ન જાય તો ? તેને કોણ આશ્વાસન દેશે ?

લવ : માતાને તું સંભાળજે. માતાને અન્યાય દેનાર રઘુવીરને હું સંભાળીશ.

કુશ : તું અયોધ્યાનો વૈભવ જોઈંને અમને ભૂલી તો નહિ જાય નાં ? ક્યાંક માતાની પર્ણિકૂટી પર વૈરાગ્ય આવે નહિ ?

લવ : ભૂલું ?—માતાની પર્ણિકૂટી ભૂલું ? હું તો રઘુવીરને નરશ્રેષ્ઠ રઘુપતિને—એના મહેલમાંથી બહાર લાવવા જઈં છું !

કર્ણ-કુન્તી

[કર્ણ પ્રવેશ કરે છે, દૂર દૂર ઘેરા અંધારામાં
પાંડવ-કૌરવના શિબિર દેખાય છે, એકાદ
જગ્યાએ નાનું સરખું તાપણું બળે છે: પાછળ
જમનાનાં ગંભીર જળ ચાલ્યાં જાય છે.]

કર્ણ : (વિચારમય ચિંતનમાં થોડીવાર રહે છે) આજે મારું
હૃદય કેમ પાણી પાણી થઈને વહી જાય છે ?
એમ થાય છે કે જાણે એકલો એકાંતમાં રહેન કહું.
કાલે તો પૃથ્વીએ ક્યારેય નહિ જોયેલું એવું
ભયંકર યુદ્ધ થયે; હજારો યોદ્ધાઓ રણમાં પડશે;
ગાંડીવના બળતું માપ નીકળશે: ત્યારે આજે મારામાં
યુદ્ધના ઉત્સાહને બદલે આવી ભયંકર શૂન્યતા
એકાએક ક્યાંથી ઊગી નીકળી ?....જાણે પૃથ્વી પણ
રાત્રિના પડદા પાછળ પોતાનું છાતું રહેન કરી રહી
છે....પેલું જંગલ ઇશારત કરીને મને બોલાવી રહ્યું છે.

[પાછળ કુન્તી પડછાયાની જેમ
પસાર થાય છે. કર્ણ ચમકીને,]

કોઈ ગયું ! જાણે કોઈ પસાર થયું ! આવી ઘેર
કાળી અંધારી રાતે, અને યુદ્ધના મેદાનમાં કોઈ
સ્ત્રીનો પડછાયો દેખાયો; એ કોણ હશે ?....(તાકીને

જતા પડછાયાને જોઈ રહે છે)એ....જા....ય.

સ્વપ્નાની માફક એ તો સરી ગયું...! કોણ હોઈ શકે ?

[પાછળથી ગુપચુપ કુન્તી પ્રવેશ કરે
છે. તેણે અધારપછેડો ઝાઢ્યો છે.]

કુન્તી : ક....ણ્ણ....કર્ણ ! દાનેશ્વરી કર્ણ !

કર્ણ : (અચાનક પાછું જુએ છે) આ....હા ! આ કોણ ?
તમે કોણ ? કોણ છો ?

કુન્તી : (રાત્રિનો વેષ ફેંકી દે છે) મને ન ઓળખી ? હું
કુન્તી-અર્જુનની માતા !

કર્ણ : તમે કુંતી માતા ? માતા ! અત્યારે આંહી યુદ્ધ-
ભૂમિમાં તમે કયાંથી ?

કુન્તી : (ધીમે ધીમે) એક ભિક્ષા લેવા આવી છું. તારી
દાનેશ્વરીની પરીક્ષા લેવા આવી છું. ઠાલે હાથે
પાછી તો નહિ વાળે કે ?

કર્ણ : (ફિફ્ફું હસે છે) માતા, તમારે રાજમાતાને ભિક્ષા
માગવાની હોય ? પ....ણ ભલે, કર્ણે ન આપ્યું
એમ તો ન કહેવાય. માગી લો. ગમે તે માગી લો,
માત્ર એ વસ્તુ ન માગતા.

કુન્તી : શી ?

કર્ણ : એક માડું પૌરુષ, ખીજો મારો ધર્મ. ત્રીજું ગમે
તે માગી લો.

કુન્તી : (વિહ્વળતાથી) ક....ણ્ણ ! (પ્રેમભર્યા અવાજે
ધીમે) બે....ટા !

કર્ણ : (આશ્ચર્યચકિત થઈને) બે ટા ?....શું તમે મને
બેટા કહ્યું ? બેલો બેલો મા, બેલો, એ મધુરી

વાણી ફરી વાર બોલો : તમારી એ વાણી અંતર
ભેદીને ભૂતકાળની કોઈ મનોરમ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં
મને દોરી જાય છે.

કુન્તી : કર્ણ...બેટા ! તું સાચે જ મારો દીકરો છે !

કર્ણ : (સ્તબ્ધ બનીને બિભો રહે છે) શું હું સાચે જ
તમારો દીકરો છું ? હું રાધેય નથી ?

કુન્તી : (ગદગદ) બેટા, તું રાધેય નથી. તું કૌંતેય છે. પેલી
વાત તને યાદ છે, કર્ણ ! પેલી હસ્તિનાપુરમાં
થમેલા અશ્વ પરીક્ષાના દિવસની ? ‘રાજવંશી સિવાય
બીજો કોઈ અર્જુન સામે લડી શકે નહિ’ એવું
મેણું જ્યારે કૃપાચાર્યે દીધું ત્યારે તું જે પુરુષત્વ
ભરેલી દીનતાથી બિભો રહ્યો તેનાથી મારું હૃદય
કોરાઈ ગયું છે. તારી એ મૂર્તિ મારાથી કોઈ
દિવસ અળગી થઈ નથી. સ્વપ્નમાં પણ એ જ
વીરતાભરેલી અડગ પ્રતિમા મેં જોઈ છે. કર્ણ !
બેટા ! દીકરા ! તું રાજવંશી છે. તું મારો પુત્ર છે.
અર્જુનનો મોટો ભાઈ છે. આવ, બાપુ આવ, મારી
સાથે આજે પાછો ઘર ચાલ.

કર્ણ : (મોહ ભરેલા આકર્ષણમાં પડ્યો હોય તેમ બોલે
છે) આપણે ઘર ? આપણું ઘર ક્યાં છે ?

કુન્તી : (હાથ વતી બતાવતી) જો, દૂર પેલા દીવા દેખાય-
સુંદર તારાની માળા પૃથ્વીએ પહેરી હોય તેવા.
ચાલ ત્યાં જઈએ ! પાંડવોના શિબિરમાં !

કર્ણ : (મોહભરેલા આકર્ષણથી છટો થતો હોય તેમ)
તમારા ઘરમાં પગ મેલવાનો મારો અધિકાર ?

તમારા પુત્રોતું રાજ મેં ખોવરાવ્યું, હવે શું પાછો એમના માતૃપ્રેમમાં પણ ભાગ પડાવું? મને અધિકાર શો?—હું શા માટે એમ કરું?

કુન્તી : પાછો આવ, બેટા, નિર્ભય બનીને આપણે ઘેર આવ. જનેતાતું એટલું કહ્યું માન. તારું સાચું સ્થાન આ જનેતાના ખોળામાં છે.

કર્ણ : (ગદગદ) તમારાં વેણ સાંભળું છું. તમે મને રમાડી રહ્યાં છો. બાણે હું બાળક બનીને કિલકિલાટ હસું છું. તમે એ નિર્દોષ હાસ્ય જોઈ રહ્યાં છો. મા! એા મા! મને પાછો નાનો કર્ણ કરીને રમાડો. મને મોટો મટાડી દો!

કુન્તી : (સજળ નયને કર્ણને છાતી સરસો ચાંપે છે) ચાલ, મારી સાથે ચાલ.

[કર્ણ ધડોભર સ્તબ્ધ બની બેસી રહે છે.
બાંડા ચિંતનમાંથી જાગતો હોય તેમ ડોકું ધુણાવે છે]

કુન્તી : દીકરા! ચાલ આપણે જઈએ!

કર્ણ : મા!....અ રે રે! તમે મને તે દિવસે તરછોડ્યો ન હોત. આજ છેલ્લી રાત્રિએ—આટલાં મોડાં મોડાં—તમે મને તમારો કરવા આવ્યાં છો....પણ બોલો, મને માનહીન કુલહીન માતૃહીન કાં બનાવ્યો?

કુન્તી : (ગભરાટથી) કર્ણ બેટા, તું રાજવંશી છે. તું જ રાજ્યનો માલિક છે.

કર્ણ : સાચું મા, સાચું. હું રાજવંશી છું અને રાજવંશી નથી. રાજવંશી થવામાં એવી બડી મજા પણ

શી છે ? મા, હું તો અધિરથ સારથીનું જ સંતાન છું. હું તો રાધાનો જ પુત્ર છું. મારે હવે રાજને શું કરવું છે ?-આજે આટલું મોડું, છેક છેલ્લી ઘડીએ મારે અશ્વર્યને પણ શું કરવું છે ?-માત્ર, તમે મને તે દિવસે તજ દીધો ન હોત....

કુન્તી : બેટા કર્ણ, સઘળી હીનતા છોડી દે. તું ચક્રવર્તી બની પાછો સિંહાસને ચઢી જા.

કર્ણ : સિંહાસન ?-તમારા માતૃસ્નેહ માટે નહિ અને સિંહાસન માટે હું તમારી સાથે ચાલી નીકળું ? આજે છેલ્લી ઘડીએ કૌરવોનો પક્ષ છાંડું ? સ્નેહની ગાંઠ તોડું ? મૈત્રી તજી ? કૃતધ્ની બનું ? પુરુષત્વ તજી ? ધર્મ જૂલું ?

કુન્તી : (ગભરાટમાં) અ રે રે ! તે અંધારી રાત આજ સાંભરે છે. તે દિવસે વીજળી ઝળૂકી રહી હતી. ઘનઘોર આકાશમાં ભયંકર વાદળાં છવાયાં હતાં.... તે દિવસનો સંબંધ જાણે આજની સાથે હોય તેમ કોઈ ભયંકર અંધકારના માર્ગેથી જિતરીને પાંડવોને હણી નાખનારી તારી વીરમૂર્તિ હું જોઈ રહી છું. કોને ખબર હતી કે માતાએ નિરાધાર મૂકેલો બાળક સગા બાંધવોને સંહારીને શત્રુઓને વિજય અપાવશે.

કર્ણ : (ડોક ધુણાવતે ધુણાવતે) નિર્ભય રહેજો મા, નિર્ભય રહેજો. આ યુદ્ધના પરિણામની મને ખબર છે, જ્યાં કૃષ્ણ છે-ત્યાં જ વિજય આવવાનો છે. જીત્યોને પેલા દૂર દૂરના કૌરવના શિબિરના નિસ્તેજ દીપક

યુદ્ધનું ભવિષ્ય કહી રહ્યા છે. પણ ભલે અમારો
પરાજય થાય. ભલે કૌરવો હારે, ભલે પાંડવો
જીતે. હું જયમાં માનતો નથી. પરાજયથી ગભરાતો
નથી, મને. તો મારી પોતાની જીવનકથામાંથી જ
મળેલું એક પરમ સત્ય દોરી રહું છે : પુરુષાર્થ :
પુરુષાર્થ : માતા, તે અંધારી રાત્રિએ જેવી રીતે
તમે મને તજી દીધો, તેમ આજે પણ મને એકલો
અંધકારમાં ભટકવા, જંગલમાં કેડી શોધવા,
ખડકમાં માર્ગ કાપવા છોડી દો,— હું એકલો
યુદ્ધમાં ધૂમીશ. વિજય, કીર્તિ, તમારો સ્નેહ કે
પેલી સિંહાસનની લાલચ, કોઈ મને પુરુષાર્થથી
બ્રષ્ટ ન કરે એટલો જ આશીર્વાદ આપતાં જાઓ !
....જીઓ, અમારા શિબિરનો શંખધ્વનિ મને
ખેલાવી રહ્યો છે....

[પ્રણામ કરીને જાય છે]

કુન્તી : (જતાં જતાં) જ્યારે જ્યારે સ્ત્રીઓ માતૃત્વ છોડશે
ત્યારે ત્યારે પૃથ્વીમાં કુરુ કુળની કથા ફરી ફરીને
પ્રગટ થશે.

પરીક્ષાની પરીક્ષા

[આસિ. કલેક્ટર મી. મુકુંદરાવનું દીવાનખાનું:
એક તરફ ઇંગ્લીશ ઢાળની આરામખુરશીઓ
પડી છે: બીજી તરફ સોફામાં પડ્યો પડ્યો
એક છોકરો વાંચે છે: અને ટેબલ પાસે ખુરશી
પર બેઠા બેઠા મુકુંદરાવ કાંઈક લખે છે.]

મુકુંદરાવ : (થોડી વારે) વામન, તારા પરિણામનો તાર
આવ્યો કે ?

વામનરાવ : ના, બાપુજી, તાર નથી આવ્યો. કાલે છાપામાં
જ મેટ્રીકનું પરિણામ આવશે તેમાં જોઈ લેશું,
નાહકના તારના પૈસા કોણ ખર્ચે ?

મુકુંદરાવ : તમને પૈસા બચાવવા બહુ ગમે છે તે તો હું
જાણું છું, પણ તેં કોઈને તાર કરવા કેમ કહ્યું
નહિ ? કે પછી પાસ થવાની જ આશા નથી.

વામનરાવ : આ વખતે તો પેપર સહેલાં હતાં અને મારું
લખેલું મારા હોસ્તો હમેશાં વખાણે છે. ને કહે
છે કે તારી ખરી કદર આંહી નહિ થાય, પણ
ઈંગ્લાંડમાં થશે.

મુકુંદરાવ : એ તો જાણે ઠીક. તમે ઈંગ્લાંડમાં નામ કાઢો
તેવા છો તે જાણ્યું. પણ તારા હોસ્તો વખાણે,

એ પરીક્ષકને બિચારાને શી રીતે ખબર પડે ?
એને શું ખબર પડે ? એને શું ખબર કે તું
મોટો લેખક છે માટે તને પાસ કરવો જોઈએ ?

વામનરાવ : એમાં જ તો હું તમને કહું છું કે આંહીના
પરીક્ષકો પેપરને હાથમાં તોળીને જોયા વિના
માર્ક મૂકે છે. આપણા જેવાની શક્તિ ઇંગ્લંડ
ગયા વિના પૂરેપૂરી બહાર આવે નહિ !

મુકુંદરાવ : હાસ્તો. ઇંગ્લંડમાં સૌ રાહ જોતા હશે કે
ક્યારે વામનરાવ આવે, ને ક્યારે અમે કીચી
આપી દઈએ ! આવો શક્તિશાલી વિદ્યાર્થી
એમને પણ બિચારાને ક્યાંથી મળે ?

[વામનની મા સવિતા પડદામાં બોલે છે]

સવિતા : વામન ! બાઈ ! પરીક્ષાનો તાર આવ્યો ?

[પટવાળો પ્રવેશ કરે છે—પ્રવેશ કરીને
મુકુંદરાવને કહે છે, કે જનજ સાહેબ આવ્યા છે]

મુકુંદરાવ : હીવાનખાનામાં બેસારો, હું આંબું છું.

[જાય છે.]

સવિતા : વામન ! બેટા ! તાર લઈને કોઈ આવ્યું કે નહિ ?

વામન : (એક તરફ) હવે તાર લઈ ને કોણ કાઠો આવ-
વાનો હતો ? તાર તો આ પડચો ખિસ્સામાં
ઠીક થયું ચોથી 'ટ્રાયલ'માં પણ નપાસ થયો તે.

સવિતા : વામન ! શું તાર આવ્યો ?

વામન : (મોટેથી) હજી તાર નથી આવ્યો, મા !—(એક
તરફ) હવે પપાને કહેવાનું કે બાપુજી ! ઇંગ્લંડ
મોકલો તો પાસ થવાય—બાકી આંહી તો

કોઈને પરીક્ષા લેતાં જ આવડતી નથી. પાટી-દારના, ભાંમણનાં, ને એવાં એવાં ગોખણિયાં છોકરાંમાં આપણે તો થાકી જઈએ. બા ! સાળાને, ખુટની દોરી પણ ફેશનમાં બાંધતાં ન આવડે એવા બી. એ. ને એમ. એ. થઈ જાય !—હક-હકતો ગોખણુજી છે નાં ?

[એટલામાં એક તરફનું બારણું ધીમેથી ખુલે છે. રસિકલાલ આવે છે. તેના હોઠ તાજા આવેલા પાનથી રાતા બન્યા છે; ને ખીસ્સામાં અરધો રૂમાલ બહાર લટકે છે. હાથમાં એક જેમ તેમ વાળી નાખેલી ચોપડી છે.]

રસિકલાલ : કાં વામન ?

[વામન નાક આડે આંગળી ધરીને તેને થોડે દૂર ખેંચે છે.]

વામન : બોલ.

રસિકલાલ : તાર આવ્યો ?

વામન : તારો તાર આવ્યો ?

રસિક : હા.

વામન : આવેસ્તો. એ તો મને ખબર જ હતી, ગોખણિયા તો પાસ થાય જ. છેલ્લા ત્રણ દિવસ તો બહુ જ ગોખ્યું હતું. પણ હું તો કહું છું કે પાસ થવામાં કાંઈ જ નથી.

રસિક : પણ સાંભળ તો ખરો, મારો તાર નપાસ થવાનો આવ્યો છે !

વામન : (ફૂટે છે) હાં, મને ખબર જ હતી, કે આપણા

જેવા ખરેખરા Genius- પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ પાસ થાય જ નહિ. તું છેલ્લું અઠવાડિયું વાંચવા માંડ્યો ત્યારે મને બહુ લાગી આવ્યું હતું ! એવી રીતે તું તારું તારાપણું ગુમાવી બેસત ! ભાઈ !—

રસિક : પણ તારો તાર આવ્યો નથી ?

વામન : આવ્યો છે ને ? હું તો નાપાસ જ થાઉં છું. પાસ થયો હત, તો મારું ઈંગ્લેંડ જવાનું બગડત.

રસિક : કેમ ?

વામન : કેમ શું ? બાપાજી કહેત કે બેટમજી ભણો પ્રિવિયસમાં. કરો ‘ સાઈન એ ’ વધતા ‘ કોસ એ ’ અને આ તો કહેશું કે મોકલો ઈંગ્લેંડ તો ત્યાંની પરીક્ષામાં પાસ થઈ આવું !

રસિક : મારા બાપા મને મોકલે નહિ. એ તો હવે કહેશે કે લે ગજ ને કાતર ને ભરવા માંડી બા કાપડઃ એ આપણું ‘ એમ. એ. ’

વામન : એ તો તમને વેપારીને પોસાય. અમને ઊંચા મોભાદાર માણસોને એ પોસાય નહિ !—

રસિક : ખરચો બહુ થાય તો. નહિતર હું આવું.

વામન : એ તમારું વાણિયા-વેપારીનું કામ નહિ. આ અમારે સર્વિસ રહી, એટલે પોસાય. મારા બાપા, કાલે એક કામ કરે, ને પાંચ હજાર ઉપાડી લે—એ અમારે પોસાય, તમારું કામ નહિ.

રસિક : આ કાળમુખો તાર—(પોતાના ખીસ્સામાંથી તાર કાઢે છે) લાવ, દિવાસળી લાવ, એને સળગાવી દઈએ.

વામન : (દિવાસળી લાવતાં) લાવ, હું સળગાવું. (ઉઞેડીને વાંચે છે, આશ્ચર્યથી) લે, તું તો પાસ થાય છે. એલા રસિક ! મને ખનાવે છે કે ?

રસિક : હવે મરકરી રહેવા દે. લાવ સળગાવી મૂકીએ.

વામન : પણ આયાં તો ‘ યુ નોટ ફેર્મલ ’ છે. તમે નાપાસ નથી એમ લખ્યું છે.

રસિક : (સાશ્ચર્ય) હેં !

વામન : (ખિન્નતાથી) મને ખબર જ હતી, તું ગોખણિયો છે. ગોખણિયો પાસ થયા વિના રહે ?

રસિક : (તાર લઈને આતુરતાથી વાંચે છે.) હા-શ. હું ઉતાવળમાં ‘ નોટ ’ વાંચતાં જ ભૂલી ગયો.

વામન : એ તો એમ જ. યાકી, હવે તારામાં પ્રતિભા નથી એ સાબિત થયું. ગોખણિયો !

રસિક : એ....લા, હું નપાસ થાઉં ત્યારે પ્રતિભા આવે, ને પાસ થાઉં એટલે ‘ પ્રતિભા ’ નાસી જાય, એ તે કયાંનો ન્યાય ? જો લે, આ તાર, મેં વાંચવામાં ભૂલ કરી હતી.

[વામન તાર હાથમાં લે છે,
એટલામાં મુકુંદરાવ તેને બોલાવે છે.]

રસિક : ઠીક, લે, વામન, હું તને પછી મળીશ-

[જાય છે]

પ્રવેશ ૨ નો

[જમવાનો ઓરડો: મુકુંદરાવ જમવા બેઠો છે.
સવિતા પીરસે છે: સામે વામન જમવા બેઠો છે]

મુકુંદ : બીજું બોલવાનું શું હતું ?—એમની મરજી તો

સોળે સોળ આના છે, પણ વામનની પરીક્ષાનું પરિણામ આવે ત્યારે ખબર પડે નાં? અત્યારે એ પરિણામ જ જાણવા આવ્યા હતા. જો પરીક્ષામાં પાસ હોય તો, ચાંદલો તરત ‘થઈ જાય’ ને બન્નેનાં મન મળે માટે આજથી જ ચંદનને આંહીં મૂકી જવાની એમની ઇચ્છા હતી. કલાક પછી ચંદનને તેડીને જ આવવાના છે.

સવિતા : વામન, સાંભળે છે કે? તારો તાર આવે તો તરત એમને ખબર દેવાય.

મુકુંદ : પણ એણે તાર જ મંગાવ્યો નથી.

સવિતા : બેટા, તાર ન મંગાવીએ?—નવનિધરાય જેવું ઘર, ને ચંદન જેવી રૂપાળી શીળી છોકરી જાય, તો, પછી તો એવું મળતાં મળે.

મુકુંદ : હારતો. ચંદન લણેલી છે.

વામન : તારનું કહ્યું તો છે, બાપુજી! પણ વખતે ન આવે તો, એટલા માટે જ હું ના પાડતો હતો!

મુકુંદ : તો તો ઘડી બે ઘડીમાં જ આવવો જોઈએ.

[વામન હાથ ધોઈને બહાર નીકળે છે, પટાવાળાને નિશાની કરે છે]

વામન : રધુ! લે, આ તાર, (પેલો તાર આપે છે) ને પા કલાક પછી મારા બાપાજી સાથે હું દીવાન-ખાનામાં બેસું ત્યાં આવીને આપી જજે.

[રધુ સલામ કરીને તાર લે છે]

વામન : બૂલતો નહિ.

રધુ : જી!

વામન : એને ખરાખર બીડી દે.

રઘુ : હા !

વામન : આવવાનું બૂલતો નહિ. બસ જા.

[રઘુ જાય છે]

વામન : (એકલો) ‘આજનો લાવો લીજીયે રે કાલ કોણે દીડી છે’ !-એ કોણે લખ્યું છે ?-હું જો પરીક્ષક હોઈ તો એ એક લીટી લખવા માટે એને એમ. એ. ની ડીગ્રી આપી દઉં. પણ આજના પરીક્ષા લેનારા હવે મૂર્ખા પાક્યા છે. અરધો અરધ પરીક્ષકોને તો ખૂટની દોરી પણ ફેશન ભરેલી રીતે બાંધતાં નહિ આવડતી હોય. ને એ બધા અમારા પરીક્ષકો ! શું જમાનો છે ?-પણ જવા દે, કાલની વાત કાલ. આજે તો પાસ બનીને ચંદન સાથે ઓળખાણ જમાવી લઈએ.

[એટલામાં મોટરનું બૂંગળું વાગે છે, મુકુંદ-રાય ઉતાવળા ઉતાવળા, ધોતિયે હાથ લોતા આવે છે, ‘વામન ! નવનિધરાય જજ ને ચંદન આગ્યાં લાગે છે હો ’ એમ બોલતા દીવાનખાનામાં જાય છે. સવિતા પણ અધ-ખુલ્લા ખારણામાં આવીને બેઠે છે :]

સવિતા : કં માડી, તાર આવ્યો ?

વામન : (કંટાળીને જતાં જતાં) આ ડોશીમા, તાર તાર જાંજે છે, પણ હવે તાર આવે ક્યાંથી ? (મોટેથી) હા, હવે ઘડી બે ઘડીમાં તાર આવશે.

[જાય છે]

પ્રવેશ ૩ બે

[દીવાનખાનું]

મુકુંદરાવ : (પ્રવેશ કરતા રઘુને) શું છે ? તાર કોનો છે ?

રઘુ : ભાઈ નો, ભાઈ કયાં છે ?

મુકુંદ : વામન !

[વામન પ્રવેશ કરે છે]

મુકુંદ : (રઘુ પાસેથી હાથ લાંબો કરી તાર લેતાં)
ક્યારે હમણાં આવ્યો ?

રઘુ : જી, હા,

મુકુંદ : (વાંચે છે)—હ—હલો ! વામન—તું પાસ થાય છે.

વામન : (કૂદે છે) હેં !

[એ જ વખતે નવનિધરાય ને ચંદન પ્રવેશ
કરે છે. બન્ને 'ફેશનેબલ અપટુડેઇટ' ડ્રેસમાં છે.]

નવનિધ : હલો ! મુકુંદરાવ ! ખુશખબર આવ્યા લાગે છે.

મુકુંદ : જી, હા, ઈશ્વરકૃપાથી વામન પાસ થાય છે.

નવનિધ : (ચંદન તરફ ફરીને) બેટા, પેલા વામનરાવ,
તમે બન્ને હરો ફરો. વાતો કરો. અમે આંહી
બેઠા છીએ.

મુકુંદ : વામન, ચંદનબાબાને બગીચો બતાવો.

વામન : જી, હા.

[બન્ને બહાર જાય છે]

નવનિધ : મુકુંદરાવ ! મને ખબર જ હતી કે તમારો
વામન પાસ થશે જ.મુકુંદ : ચોથી 'ટ્રાયલ' હતી, પણ એનામાં બીજી શક્તિ
ઘણી છે.

નવનિધ : શક્તિશાળી છે, હું તો એની બૂટ પહેરવાની ઢબથી જ સમજ્યો હતો, કે તેમાં શક્તિ ઘણી છે, અને કહો ન કહો, પણ મુકુંદરાવ, મને ‘પેન્ટ’માં ફરતાં છોકરાં બહુ જ ગમે છે. એ બધામાં શક્તિ બહુ જ હોય છે.

મુકુંદ : હા સ્તો, હાસ્તો.

નવનિધ : અને એટલે જ મેં ચંદનનું વેવિશાળ તમારા વામન સાથે કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. તમારો શું મત છે.

મુકુંદ : હું એ વાત સોળેસોળ આના વધાવું છું. બાકી તો, આપણા કરતાં, એ છોકરાં પોતે જ સારું કરશે. પણ વામનને તો ઇંગ્લંડ જવાની બહુ ઇચ્છા છે.

નવનિધ : એ કાંઈ ખોટું નથી, આ દેશમાં શું બળ્યું છે ? ‘ઇંગ્લંડ રીટર્ન્ડ’ એ એક મોટો અધિકાર છે, અને ઇંગ્લંડથી આવેલા બધા માણસો હોશિયાર થઈ જાય છે ! છો ઇંગ્લંડ જતો, ઘડાશે ઘડાશે.

મુકુંદ : પણ વખતે વાંઠી જશે તો ?

નવનિધ : તો ત્યાંના વઠેલાં પણ આંહી સારામાં ગણાશે. માટે જવા દો. ને પરણાવીને મોકલો એટલે પછી વાંધો નહિ.

મુકુંદ : હા, બસ, એ ખરું.

નવનિધ : એટલે મેં તમને ચંદનના વેવિશાળ વિષે કહ્યું છે, ને તમારો પણ મત છે. માટે એ નક્કી કરીને ખબર આપો. મારે કામ છે એટલે

અત્યારે તો હું જાઉં છું. અને ચંદનને પછી
તેડાવી લઈશ. ઠીક ત્યારે-હટલો-સાહેબજી !

[જાય છે]

પ્રવેશ ૪ થો

[બગીચામાં]

- વામન : ચંદનબાળા : તમે ટેનીસ રમો છો કે ?
ચંદન : બહુ 'નાઈસ', તો નહિ, પણ 'બે' કરું ખરી.
વામન : તમારું ઇંગ્લીશ સારું લાગે છે !
ચંદન : બાપુજી પણ એમ જ કહે છે. ઘણી વખત મને
'આઈડીયા ભી' ઇંગ્લીશમાં જ આવે જાય છે.
વામન : એમ કે ? એા હો ! એ તો ઘણું કહેવાય; મને
શબ્દો ઘણા મળે છે પણ 'આઈડીઆઝ'
મળતા નથી, એટલે તમારી પાસેથી લઈ લેઈશ.
ચંદન : (હસીને) જાઓ રે, તમે પણ 'જોક' કરતા
લાગો છો.
વામન : ના, 'જોક' તો શું, પણ સાચું જ કહું છું.
[એટલામાં રઘુ આવે છે]
રઘુ : (વામન પાસે આવીને કાનમાં) સાહેબ, પેલો
રસિકલાલ આવ્યો છે. કહે છે મારો તાર આપો.
વામન : ધીમે બોલ, ધીમે બોલ. બધું પોલ ખુલ્લું
પડી જશે.

(રસિક આવે છે)

રસિક : હાં લાઈ !

[વામન નાક પર આંગ
મૂકી તેને દૂર ખેંચે છે]

રસિક : એ લા, મારો તાર તો તારી પાસે રહી ગયે
લાવ, મારે બાપાને બતાવવો છે.

વામન : મેં મારા બાપાને તો બતાવી લીધો છે.

રસિક : પણ તારા બાપાનું મારે શું કામ ? મારે ત
મારા બાપાનું કામ છે.

વામન : એ લા એટલી વારમાં ભૂટી ગયો.

‘ એક પિતા પરમેશ્વર જણા આવો,
આપણ સૌ તેના પરિવાર જો. ’

રસિક : ઠીક હવે તાર ક્યાં છે લાવ જોઈ ?

વામન : જો, હું તને કહું. એ તારના પ્રતાપે તો પા
થયા, ને આ ચંદન જેવી બાળા સાથે વાત
લાપનો લહાવો મળ્યો છે, માટે હવે કા
લર્ધ જજો.

રસિક : તેં તારા બાપુજીને એ તાર બતાવીને પા
થયાનું ગપ્પ હાંક્યું છે ?

વામન : હા સ્તો. નહિતર તો અત્યારે, મારા ઉપ
શું શું બની જાત.

રસિક : પણ, તું મારો તાર દે.

વામન : કાલે લર્ધ જજો. અત્યારે તો મારા બાપુજી
પાસે હશે.

રસિક : પણ કાલે છાપામાં આવશે ત્યારે તો તા
બાપાને અબર પડશે કે તું નપાસ થયો
એનું કેમ ?

વામન : જે વાત કાલે બનવાની છે એની હું આજે ચિંતા કરતો નથી, એવી ચિંતા માત્ર વેદિયાં ઠોર જ કરે.

રસિક : સાહુ, ત્યારે તું સાંજે મારે ત્યાં તાર પહોંચાડજે.

વામન : ચોક્કસ.

ચંદન : કેમ મિ. વામનરાવ ! તમારા મિત્ર છે ?

વામન : હા. મારા મિત્ર મિ. રસિકલાલ. એ પણ મને પાસ થયા બાબત અભિનંદન આપવા આવ્યા છે.

રસિક : (ધીમેથી) અરે ! તારું બૂડું થાય ! મને ખોડું બોલતાં શીખવે છે ?

વામન : (ધીમેથી) હવે રાજા હરિશ્ચંદ્રની પૂંછડી ન થઈએ. હજી તો આવાં ખોટાં હમેશાં બોલવાં પડશે.

ચંદન : એવણુને અહીં લાવોને ! કાંઈ વાંધો નથી.

વામન : (ધીમેથી) રસિક ! લે ચાલ દોસ્ત ! તને પણ ગલગલિયાં થાય તેવી વાતો સાંભળવા મળશે. (મોટેથી) હા, રસિક ! ચાલને.

[બન્ને ચંદનબાળા પાસે જાય છે]

ચંદન : (રસિકને) તમે બી પાસ થયા કે ?

વામન : (વચ્ચેથી) ના, એ બિચારો નાપાસ થયો છે !

ચંદન : અને છતાં તમને અભિનંદન આપવા આવ્યા છે ? એવણુ બહુ ઉદાર હૃદયના લાગે છે.

વામન : હા, એનો સ્વભાવ પહેલેથી જ એવો છે. ખોતાની ચીજો હમેશાં પારકાને વાપરવા આપે છે.

ચંદન : એમ કે ?

- રસિક : વામનરાવ જરા ટીખળી છે.
- ચંદન : ના, હું એમને આનંદી કરું છું. અમને સ્ત્રીઓને એવો સ્વભાવ બહુ ગમે છે.
- વામન : તે મારું ધન્ય ભાગ્ય માનું છું, તમારા જેવાં વિદ્વાનને હું રીઝવી શકું તે ઘણું કહેવાય.
- ચંદન : એમ તો નહિ, પણ ઘણા મને રીઝવી શકતા નથી. હું હમેશાં ‘આઈડિયાઝ’ વિચારો માગું છું.
- વામન : એ તો જણાય જ છે. તમને કેઈ છેતરી શકે તેમ લાગતું નથી. તમને વિચારો બહુ ગમે છે કાં ?
- ચંદન : બહુ જ. બહુ જ. મને તમે સ્વપ્નાં જોનારી સ્ત્રી કહી શકો !
- વામન : (મસ્કરીમાં) એમ કે ? ઓહો ! એ તો બહુ કહેવાય હો.

[રઘુ પટાવાળો પ્રવેશ કરે છે.]

- રઘુ : સાહેબ ! રસિકલાલભાઈને ઘેરથી બોલાવવા માણસ આવ્યું છે, ને જોન સાહેબની મોટર આવી છે.
- ચંદન : ઓહો ! તમારી સાથે વખત જલ્દી પસાર થયો. તમે બહુ આનંદી છો.
- વામન : ના, તમે જ મને બહુ આનંદ આપ્યો છે. તમારી વિચારશક્તિએ મને તો ઘેલો જ કરી મૂક્યો છે.
- ચંદન : પણ આપણે પૂરી વાત તો કરી નહિ, તમે . . . મને કહેવાનું મન હતું કે—તમે ભવિષ્યમાં શું કરશો ?

વામન : હું ? હું ઇંગ્લેંડ જવાનો છું,
 ચંદન : ચોક્કસ ?
 વામન : હાસ્તો.
 ચંદન : ત્યારે તો પપા-શુ' બધું મને કહેતા હતા—
 વામન : શું કહેતા હતા, કહો તો ખરા—?
 ચંદન : એમ કે તમે—પણ એ કાંઈ નહિ—હલ્લો
 સાહેબજી !—

[જાય છે]

રસિક : એલા ! છેવટ સુધી બનાવી !
 વામન : પતંગિયું ! જો ને ' પપા કહેતા હતા-જે, ' એવું.
 એવું કહી નાખવાની તૈયારીમાં હતી.
 રસિક : અને તે' ઇંગ્લેંડનું ગમ્પ લગાવી એને કાંભી નાખી.
 વામન : અરે ! ગમ્પ શાતું ?—પણ ચાલ હવે દીવાન-
 ખાનામાં બાપુજી નથી ત્યાં તું તાર લઈ જા.
 તમને વાણિયાં વેપારીને એ કામ આવશે.

[જાય છે.]

પ્રવેશ ૫ મો

[વામન, મુકુંદ, સવિતા. વામન છાપું વાંચે છે]

મુકુંદ : છાપામાં નામ નથી એ કેમ બને ? કાલને
 તાર તો ખરાબર હતો કે ?
 વામન : તારવાળા કાંઈ ખોટું સમજે ? સાળા, છાપા-
 વાળા ઘણી વખત ઉથલપાથલ કરી નાખે છે.
 પણ હું તો આવી ગેરવ્યવસ્થાથી કંટાળી ગયો
 છું. ઇંગ્લેંડ ગયા વિના મારી ખરી કિસ્મત
 નહિ જ થાય.

- સુકુંદ : પણ આટલું બધું અંધારું ?
- વામન : અંધારું શું ? હમણાં કોઈ જઈને બપોર આપે કે વામન ઇંગ્લંડ જવાનો છે તો તરત નાપાસ કરી નાખે.
- સુકુંદ : કેમ ?
- વામન : કેમ શું ? એવું ઝેર, અમારા પ્રોફેસર તો કોઈ ઇંગ્લંડ જઈ શકે નહિ. માટે આપણે જઈને તેમના કરતાં આગળ વધીએ તો અટકાવે. એમને બપોર તો હોય જ કે આ છોકરામાં શક્તિ છે માટે તે વધશે જ.
- સુકુંદ : પણ પેલો તાર ક્યાં છે ?
- વામન : એ જ ખૂબી છે નાં ? પાછો તાર પણ મળતો નથી. આંહીનો પવન પણ કાંઈ ઉપયોગી ચીજ બેવાનો જ નહિ, બધું ઘસડી બાય.
- સુકુંદ : ત્યારે ઇંગ્લંડમાં પવન પણ એવો નિયમિત હશે ? એમ ?—
- વામન : હાસ્તો પપા. ઇંગ્લંડમાં તો બધું નિયમસર. ત્યાં આવા ગોટા થાય જ નહિ.
- [રધુ પ્રવેશ કરે છે]
- રધુ : આ ચિઠ્ઠી છે.
- સુકુંદ : લાવ તો કેની છે ?
- [વામન ચિંતાતુર દેખાય છે]
- સુકુંદ : (વાંચીને વામન સામે જુએ છે) વામન ! આ ચિઠ્ઠી તો ચંદનબાળાની છે. કાલે તમે તેને છેતરી માટે દિલગીરી બતાવી છે. રસિકલાલનો

તાર ઉપયોગમાં લીધો માટે અફસોસ કર્યો છે.
બોલો, હવે આપણો પવન ઇંગ્લંડ જેવો જ
નિયમિત છે કે નહિ ?

વામન : એ તો કોણ જાણે. પણ હું નપાસ થયો તે જ
સારું થયું. કારણ કે આંહી તો ગોખણિયા જ
પાસ થાય છે. ખરાં Genius તો રહી જ જવાનાં.

મુકુંદ : હાસ્તો. તમારી પ્રતિભા—તમે આ તારના
કિસ્સામાં જ સ્પષ્ટ બતાવી, તે છતાં કોઈ તમને
માન મરતબો આપતું નથી. ખરેખર, તમારા,
જેવા શક્તિશાળી જીવાનોની ઇંગ્લંડ સિવાય
બીજો કદર જ નહિ થાય.

પધારો મારા શક્તિશાળી પુત્ર, પધારો.

[ભય છે]

તરુણ વનરાજ

પ્રવેશ ૧ લો

[સાંજનો સમય છે. ઝાંપો અટકાવીને વનોડનો
વૃદ્ધ ચોકીદાર પોતાની નાની સરખી ઓરડીમાં
દેવતા ચેતાવીને બેઠો બેઠો ભજન ગાય છે.
શિયાળાની અંધારી ઠંડી રાત્રિ છે, ને
દૂર દૂર ખેતરમાં શિયાળિયાં રુએ છે.]

વૃદ્ધ ચોકીદાર : જમનાજીની માયારે, કદમ્બની છાયારે,
બહાલો મારો ધેનું ચારે, વજ્રમાં હો જી !
એવી સંજ્યા ટાણેરે, નીરથંબ્યાં બાણે રે,
બહાલો જ્યારે, વેણું લીધી, હાથમાં હો જી !
જમનાજીની....

[દોડતો દોડતો એક જુવાન છોકરો આવે
છે, તેની પાછળ બીજો આવે છે, તેની પાછળ
તરુણ તેજસ્વી વનરાજ હાથમાં તીર કામડું
લઈને આવે છે.]

અંપકલાલ : અરે, એ રૂપમણીભાઈ ! આંહી ભજન ગાવ છો,
પણ પેલી ભાગોળે તો ધીંગાણું મચ્યું છે.

ચોકીદાર : રામ ! રામ ! લોકને પણ કોણ બાણે શું છે કે
લોહી રેડવામાં જ મબ્બ આવે છે ! કોણ લડે
છે ભાઈ ?

[‘એ ચોકીદાર’ કહીને બીજા
બે દોડતા દોડતા આવે છે]

ચોકીદાર : પણ છે શું ? હાંફળા ફાંફળાં કેમ થાવ છો ?

ચંપકલાલ : અરે, પેલે અંપે દાજીડાએ બે ચોકીદારને માર્યા
છે ને નેમચંદ શેઠનું ઘર લૂંટે છે !

ચોકીદાર : (ધૂજે છે) હેં ! મારા બાપ ! હવે ? સાચું
બોલો છો ?

[વનરાજ આગળ આવે છે.]

વનરાજ : ચોકીદાર ! તમે આ અંપો સાચવજો, હું ત્યાં
જાઉં છું.

ચોકીદાર : તું કોણ ?—તું પૂનરણુનો છોકરો ત્યાં જાશે ?

વનરાજ : લાવો, તમારી તલવાર જરાક લાવો, આ
ચંપકલાલને કામ આવશે.

[તલવાર લઈ ચંપકને આપે છે]

ચોકીદાર : (ઉત્સાહથી) આંહીથી દાજીડો નીકળે તો
તો પૂરો જ કરી નાખીશ હો, તમતારે ત્યાં
જાવ. એ પડ સાચવી દ્યો, જાવ મારા બાપ,
જીવાનિયા, પોંચી જાવ; અમે પણ જીવાનીમાં
કેક જંગ ખેડ્યા છે.

[દૂર દૂરથી જૂઓ પડે છે. વનરાજ ચંપકને ખેંચે છે]

વનરાજ : ચંપક ! હવે વખત નથી, આ અંપો તું
સાચવજો. હું જાઉં છું. ચાલો, બે જણ મારી
સાથે ચાલો. બીજા આંહી રહી જાઓ.

[દોડી જાય છે]

ચોકીદાર : આવોને ચંપકલાઈ, બારણું ઠસાવીને અંદર

એસીએ એટલે કોઈ આવે કારવે તો'ય ભો નહિ. દાજીડાને ખબર પડશે કે રૂપજી ઠાકોર આંહી ચોકી કરે છે, એટલે આ બાબુ આવશે જ નહિ.

ચંપકલાલ : (કટાક્ષથી) તમારું નામ જાણીતું એટલે સૌ ધૂજે.

ચોકીદાર : (કટાક્ષ સમજ્યા વિના) ઈ તો બાઈ, પેલેથી શેહ પાડી દીધેલી. પેલી ચોકીએ બે જણને માર્યા, પણ આ ચોકી તરફ ધાર ન મારે તો. હ્યો આવો, અંદર આવો,

ચંપકલાલ : ના ના, મારા બીજા હોસ્તદારો હમણાં આ રસ્તો રોકવા આવનાર છે. દાજીડાને જીવતો પકડવો છે. વનરાજે કહ્યું છે.

[ચોકીદાર આંખ મચકાવી મશ્કરી કરતો આરણું બંધ કરી અંદર બેઠો બેઠો ભજન લલકારે છે.]

‘ એવી સંજ્યા ટાણેરે, નીર થંભ્યા જાણે રે,
ઠહાલો મારો વત્તમાં હોજી !....

ચંપક : (કટાક્ષથી) નીર તો કોણ જાણે, પણ તમારું પાણી તો થંભી ગયું છે.

ચોકીદાર : (ખારણું ઉઘાડીને) ચંપકભાઈ, મન પણ ભજનમાં લાગે નહિ તો, આ ધીંગાણું છે તે માથે પણ ક્યાંક ફૂટતો હશે પણ હેં ચંપકભાઈ, આ પૂજારણુનો છોકરો જબરો લાગે છે. મારે બેઠે આખા ગામના જીવાનને

- પાનો ચડાવ્યો લાગે છે. ઈ પૂજારણુ તે
કોણુ છે ભાઈ ?
- ચંપકલાલ : તમારા માયાને પૂછજો ને, ઈ પણ અમારા
લેગો છે.
- ચોકીદાર : કોણુ મારો માયો ?
- ચંપકલાલ : હમણાં અહીં આવશે.
- ચોકીદાર : (બારણું બંધ કરતાં) હરિ ! હરિ ! એ
ક્યાંથી હોય ? પણ આંખ તો મહારાજ
જયસિંહની જ લાગે છે.

પ્રવેશ ૨ નો

- [રાત્રિની અંધારધેરી શેરીમાં એક સાધુ ને
એક સુંદરી એ ચાલ્યાં આવતાં દેખાય છે.]
- રૂપસુંદરી : મહારાજ ! આ રસ્તો નહિ, આપણે તો
વાણિયાના પાડામાં આવવાને બદલે બ્રાહ્મણના
પાડામાં આવ્યા.
- શીલગુણસૂરિ : કાંઈ ફિકર નહિ. આંહી પણ બે ચાર તો
વનરાજના દોસ્ત હશે જ.
- રૂપસુંદરી : આ ગામમાં હોકારા થાય છે, એટલે, વનરાજ
ત્યાં જ પહોંચ્યો હશે. મહારાજ ! હું તો
હવે શું કરું ?
- શીલગુણસૂરિ : બુઝો તો ખરાં, આ કોઈક છોકરો દોડતો
આવે.
- શીલગુણસૂરિ : એલા કોણુ છે ?-વનરાજ !
- છોકરો : એ તો મહારાજ ! હું, માયો ભરવાડ !

શીલગુણસૂરિ : માયા ! વનરાજને ક્યાંય જોયો ?

માયો : (ઉતાવળે ઉતાવળે) એણે જ મને મોકલ્યો ને, મને કે' તું ચંપકલાલ પાસે જઈને પેલો ઝાંપો સાચવ, હું દાણડા સામે જઈ' છું. હમણાં જ ગયા. પણ મા'રાજ ! મને જાવા દો. મારે ઉતાવળ છે નહિંતર, દાણડો ભાગી જશે, [દોડ્યો જાય છે]

શીલગુણસૂરિ : અરે ! પણ ભલો તો રે' વનરાજ કેટલોક છે, એટલું તો કહેતો જા.

માયો : (દોડ્યો જતો જતો) અરે, મા'રાજ ! અમારે ગામ સાચવવું છે ને તમારે વનરાજને ખોળવો છે. વનરાજ તો હશે ત્યાં ખરા જંગમાં. કેટલાય જીવાનીયા ત્યાં ગયા છે.

રૂપસુંદરી : (ગભરાતી) મા'રાજ, હવે શું કરશું ?

[બીજા છોકરાઓ દોડતા નીકળે છે. સૌના હાથમાં શસ્ત્ર છે. સઘળા તેજસ્વી દેખાય છે.]

રૂપસુંદરી : એ છોકરાઓ ! મારા વનરાજને જોયો ?

છોકરાઓ : 'કોણ માણ ?—વનરાજ તો પંચાસરી લાગોળે સિપાઈઓને ભેગા કરી, બહારવટિયા સાથે એ લડે....એણે અમને મોકલ્યા છે 'આ ઝાંપો સાચવવા....

[દોડ્યા જાય છે]

રૂપસુંદરી : મા'રાજ ! છાતીને આઘો એકનો એક છોકરો છે, ને લૂંટારુનો દાણડો તો બહુ બળવાન છે. હું શું કરું ?....ક્યાં જઈ ? — (બેસી જાય)

છે. પછી) હું પણ ત્યાં જાઉં છું. હું પણ લડીશ. હું પણ રજપૂતીને જાણું છું.

શીલગુણસૂરિ : ઘેલાં કાઠવાં છોડી દો. હમણાં બે ઘડીમાં ખબર મળશે. તમારી અત્યારની રજપૂતીતો તમે કેટલી શાંતિ જાળવી શકો એમાં રહેલી છે.

[કાનને ફાડે તેવી ‘હર હર મહાદેવ!’ ની જૂમ સંભળાય છે. એટલામાં હાફિજો ફાફિજો એક વાણિયો દોડતો પ્રવેશ કરે છે.]

વાણિયો : ગુડુજી! ગુડુજી! કુવંડનો (જીભ કચરીને) વનુભાનો ઘોડો મારા હેલામાં બંધાતો તે ત્યાં નથી. ચડાવદાર કે’ હમણાં પોતે જાતે આવીને છોડી ગયા.

રૂપસુંદરી : અરેરે! આજ છોકરો રણમાં પડશે.

શીલગુણસૂરિ : પછી ક્યાં ગયા ?

વાણિયો : ઈ તો શું ખબર, મા’રાજ, પણ ચરાવદાર કે’ દાજીડાને પકડવા એની પાછળ ગયા છે. પંચાસરી લાગોળેથી બહારવટિયાને લગાડ્યા છે. ત્યાં તો લોક મા’તું નથી.

શીલગુણસૂરિ : ચાલો ત્યારે ત્યાં જઈએ.

વાણિયો : (હેં ફેં હેં ફેં થઈને) માટે તો મા’ડાજ પ્રતિજ્ઞા છે અંધાડું ઠચા પછી બહાર પગ ન દેવો.

રૂપસુંદરી : ઠીક ત્યારે તમે જાઓ—

[વાણિયો નમસ્કાર કરી ચાલ્યો જાય છે]

પ્રવેશ ૩ ને

[સાયંકાળે રૂપસુંદરી ઉદાસીન મોઝે ઝૂંપા માંથી શેરી સામું જોઈને બેઠી બેઠી જત આવતા લોકને નીહાળે છે. એટલામાં 'પંચા સરનાથની જે' 'હર હર મહાદેવ હર ! ' વનરાજની જે' એવી ખૂમો પાડતું ટોળું આવે છે. ટોળાને મોખરે હાથમાં તીરકામઠું ઢાલ તલવાર લઈ વનરાજ ચાલતો હોય છે પાછળ કેટલાક સેનિકા છે. તેની પાછળ બંદ જેવા ચોરો ચાલી રહ્યા છે. સૌથી પાછળ શહેરીઓ ને એક છેલ્લે વૃદ્ધ ચોકીદા આવે છે. રૂપસુંદરી ઝૂંપામાંથી નિહાળે છે. લોકોનું ટોળું આગળ વધી જાય છે.]

શીલગુણસૂરિ : જોયું ? વનરાજે તો વિજય મેળવ્યો લાગે છે

રૂપસુંદરી : મહારાજ ! પણ એવી રીતે છતો થઈ જશે ને એક વખત છતો થયો તો પછી ભાગત લો ભારે પડશે.

શીલગુણસૂરિ : એનો ઉપાય હમણાં જ કરવો ઘટે છે. પા એના ઉત્સાહને હણ્યા વિના એ થાય તે જ કામનું છે. વનોડના જીવાનોએ તો વગ મુગટે એને જ રાજા માની લીધો છે.

રૂપસુંદરી : મહારાજ ! એ દિવસ કયાંથી ?

શીલગુણસૂરિ : કોને ખબર હતી કે આ દિવસ પણ આવશે આ દિવસ આવ્યો તો એ દિવસ પા આવશે.

પ્રવેશ ૪ થો

[થોડીવાર પછી રૂપસુંદરી બેઠી છે ત્યાં
વનરાજ, ચંપકલાલ, માયો ભરવાડ, બીજા
હોકરા, પેલો વૃદ્ધ ચોકીદાર સૌ પ્રવેશ કરે છે]

વનરાજ : (માતાને પગે પડે છે) મા ! કેટલીક વખત
તારી રજા જ હશે એમ ધારી લેવું પડે છે,
કાલે જો તારી રજા લેવા રોકાયો હોત તો
આ સોના જેવું ગામ લૂંટાઈ જત.

રૂપસુંદરી : બેટા, મારી તો આવા કામમાં રજા જ હોય,
પણ તારા ઉપર શું લટકી રહ્યું છે, એનું
પણ તારે ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

માયો ભરવાડ : અરે, માણ ! વનુભાને શું-અમને સૌને
ખબર છે કે એના ઉપર આખા ગુજરાતનું
લવિષ્ય લટકે છે.

રૂપસુંદરી : (આશ્ચર્યથી) તને ક્યાંથી ખબર ? તું કોણ છે ?

માયો ભરવાડ : હું કોણ છું ઈ તો શી રીતે સમજાવું ? પણ
તમે કોણ છો એ મને ખબર છે. આ ચંપક-
લાલને ખબર છે, અને આ ગલદેરા ચોકીદારને
ખબર પડી-ત્યારે એ પણ આંહી દોડી આવ્યો.

[વૃદ્ધ ચોકીદાર આગળ આવે છે]

ચોકીદાર : (પગમાં પડીને) રાજમાતા !....

રૂપસુંદરી : (ચોકીને) રાજમાતા ? તું કોને કહે છે ?

ચોકીદાર : તમને, મારી મા, તમને પંચાસરના ઘેરા
વખતે હું હાજર હતો, આજ ગુજરાતના
ધણીનું બાળક જોઈને મને મારી જીવાની

ફરી સાંભરે છે. (પગમાં પડે છે ઊભો થઈને) હવે જીવાની વહી ગઈ છે, પણ મારો એકનો એક છોકરો (માયા તરફ આંગળી બતાવે છે) તમારા ચરણે સોપું છું. (માયા તરફ જોઈને) છોકરા ! મને જિંદગીમાં એક વાતનો અફસોસ રહી ગયો છે. મહારાજની સાથે સોડમાં અસંખ્ય રણ-વીરો સૂતા-પંચાસરના મેદાનમાં-તે વખતે હું ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો હતો. આ મહારાજને પડખે રહીને (વનરાજના ચરણ પકડે છે) દેહ પાડવાનો વખત આવે તો એ વખતે આડું અવળું જોતો નહિ. તું રણમાં પડીશ ને હું માનીશ કે મારો છોકરો અમર બની ગયો છે ! (ઉશ્કેરાઈને) ‘જય ગુજરાતના નાથની જય !-’

શીલગુણસૂરિ : ચૂપ ! ચૂપ ! ભાઈઓ, ભીંતને પણ કાન છે. આપણું ગુજરાત હજી તો થાય ત્યારે પણ તે પહેલાં શૂરવીરને શોભે તેવું મૌન રાખો. માયા, તું આંહી આવ !

[માયો આગળ આવે છે]

શીલગુણસૂરિ : બાલમહારાજ ! આ તમારો સાથી છે તેને તલવાર ભેટ આપો ને તમારા સૈન્યમાં તેને અગ્રણી બનાવો.

વનરાજ : માયા !....

માયો : નહિ મહારાજ, નહિ, એ માનને વધારે લાયક પુરુષ હું તમને બતાવીશ.

વનરાજ : એવો કોણ છે ?

માયો : આંહી નથી, જંગલમાં છે. એ જંગલનો રાજા છે. જંગલની કેડીએ કેડી એના મગજમાં ચીતરેલી છે. એણે ભરચોમાસે નદીઓ પાર કરી છે, સામે મોંએ સિંહ માર્યો છે. એ એક માણસ દુશ્મનના આખા લશ્કરને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં જંગલમાં ક્યાંય ને ક્યાંય ગેળ કરી દેવાની તાકાત ધરાવે છે. આપણા જીવાનીઆનો એ મોભી છે.

વનરાજ : એ કોણ છે ?

માયો : મહારાજ ! ગામડે ગામડે જીવાનો તેને જાણે છે. આખું ગુજરાત પડખે ઊભું રહેવા તૈયાર છે. એ જીવાને જંગલમાં કેટલાય તાલીમ પામેલા સૈનિકો તૈયાર કર્યા છે. એનું નામ છે, અણહિલ ભરવાડ !

શીલગુણસૂરિ : માયા ! ચંપકલાલ !—તમને જીવાન ભાઈએને નિરુત્સાહ નહિ કરું. પણ કેટલીક વખત જેટલી શૂરવીરતા મૂંગા રહેવામાં જોઈએ છે, એટલી શૂરવીરતા લડવામાં પણ જોઈતી નથી. તમે આજ દાજીડાને માર્યો—એ તો સાડું કચું—આપણું ગામ ખચું, પણ મહારાજે હમણાં તો તદ્દન શાંત રહેવું પડ્યું.

વનરાજ : મહારાજ ! આ સધળા જીવાનો જેવા તેવા ન સમજતા, એમાંનો દરેક માથું હાથમાં લઈને ફરે છે.

શીલગુણસૂરિ : મારા બાલરાજ !-એ શું મારાથી અબણથું છે ? શુજરાતનો કયો જીવાન તમારે માટે માથું મૂકવા તૈયાર નથી ? પણ અત્યારે શૂરવીરતા માથું હાથમાં લઈને ફરવામાં નથી. માથું કબજે રાખવામાં છે. વખત આવે છે- (જીવાનો તરફ ફરીને)-વખત આવે છે જીવાનો ! તમારો વખત આવે છે, ત્યાં સુધી તમે મોનથી જ મહારાજની સાચી સેવા કરી શકશો. બોલો તમારામાં એ બયંકર તોફાન પહેલાંની પરમ શાંતિ જાળવવાની શક્તિ છે ?-બોલો ?

સઘળા : હા, મહારાજ !-અમે જાણે જાણતા નથી એમ વેરાઈ જશું.

શીલગુણસૂરિ : તો શુજરાત તમારું છે. દરેકે દરેક ગામનું દરેકે દરેક ઘર પંચાસરના કિલ્લા જેવું બની જાય એવી મૂંગી તાકાત પ્રજામાં ફેલાવવા માટે તમે પણ હમણું મૂંગા બની જાવ, બોલ માયા, તને ખબર છે પંચાસરમાં કોણ સારું બખતર બનાવે છે ?

માયો : હા, મહારાજ.

શીલગુણસૂરિ : ત્યારે કાલે વહેલી સવારે એ તરફ તું ઉપડી જા.

વૃદ્ધ ચોકીદાર : મહારાજ ! મને હવે તો રહીસહી જિંદગી આ ઘરને આંગણે જ બેસવા દો.

શીલગુણસૂરિ : એમ ન બને, વૃદ્ધ માણસ ! તું જ્યાં છે

ત્યાં જ હમણાં તો ઝાંપો સાચવી રાખ. તારો
પણુ ખપ પડશે. હમણાં તો સૌ મૂંગા
બની રહો.

બુવાનીઆઓ : પણ મહારાજ ! આમ ગામમાં ધાડ આવે
ને અમારાથી મૂંગા રહેવાય ?

વનરાજ : તો તો મહારાજ ! રજપૂતી લાજે ના.

શીલગુણસૂરિ : (હસીને) બાણું છું, મહારાજ, બાણું છું,
કે તમને ગુજરાત સજીવન કરવાના કોડ
બગ્યા છે. ગામની ધાડને લલે પહોંચી
વળો-છતાં એમાં વનરાજ મહારાજનું નામ
ન આવે તેમ વર્તો.

બુવાનીઆઓ : પણ અમે મહારાજને મળીએ તો ખરા નાં ?

શીલગુણસૂરિ : મળો ખુશીથી તમારાં સ્વપ્નાં પણુ ઘડો. નવા
ગુજરાતને ઘેર ઘેર સંદેશો પણુ મોકલાવો-
પણુ સઘળું ધાંધલ વિના, દેખાવ વિના,
અત્યંત શાંતિથી, પૂરેપૂરા સંયમથી. મંત્ર
શક્તિએ મોટાં મોટાં રાજ્યોને પણુ ડગાવી
હીધાં છે. એનું મૂલ્ય ઓછું ન આંકતા. હવે
સૌ પોતપોતાનું કામ કરવા છૂટા છો.

[એક પછી એક સૌ વનરાજને નમીને જાય છે
વૃદ્ધ સૈનિક વનરાજના ચરણની રજ માથે
ચડાવી, 'સિંહનું બાળક વાહ, બા, સિંહનું
બાળક' કરતો ચાલ્યો જાય છે. પાછળ તેને
અને હાથ મૂકી ચૂપ રહેવાની નિશાની
કરતા શીલગુણસૂરિ પણુ જાય છે]

પ્રવેશ ૫ મો

[તે રાત્રે વનરાજ ને રૂપસુંદરી ઝાંખા બળતા દીવા પાસે બેસી વાતો કરે છે. રૂપસુંદરી કાંતતી હોય છે, વનરાજ તલવાર ધસતો હોય છે.]

વનરાજ : મા ! મને એવું થાય છે કે બાણે આખી શુજરાતના બુવાનોને લેગા કરી, એક જંગ ખેલી કાઢું.

રૂપસુંદરી : (બિંડા સંતોષથી) એવું સાંભળીને મને પંચાસરના વૃદ્ધ શિલ્પીનો તરુણ યોદ્ધો યાદ આવે છે. પણ ભાઈ, તને ક્યાં ખબર નથી કે તારે જંગ ખેડવાનો છે તે તું ધારે છે એટલો નાનો નથી.

વનરાજ : એટલે જ મારા મનને એમ કે નાનપણથી શરૂ કરીએ તો પાંચ પંદર વર્ષે પણ એનો આરો આવી જાય.

રૂપસુંદરી : તું કાંઈ બહારવટિયો છે કે પાંચ પંદર વરસ સુધી રખડવું પડે ? બરાબર તૈયારીનું એકાદ ભયંકર યુદ્ધ કાં તને પંચાસરનો રાજા સરજશે—નહિતર.....

[અટકે છે]

વનરાજ : અને નહિતર જંગલમાં ભટકતો કરશે એમ નાં ?

રૂપસુંદરી : હાસ્તો.

વનરાજ : પણ મા ! સુસન્નિજત સૈન્યના નાયક થઈ એકાદ યુદ્ધમાં જ દુશ્મનને હરાવવા કરતાં,

એકલે હાથે સૈનિકોને તૈયાર કરી બહારવટું
ખેડતાં ખેડતાં, રાજ હાથ કરવાનું મને
વધારે ગમે છે. બીજું કંઈ નહિ, એમાં
સાચા મિત્રો કેટલા બધા મળે ? અને એમાં
રૈયતનું મન જાણવાનું પણ કેવું મળે ?

રૂપસુંદરી : તારે નસીબે પણ એમ જ લાગે છે, ભાઈ !
ઘણા લાંબા કાળથી દુશ્મનોએ જેર કરી
મૂકેલાં ગુજરાતીઓનાં ઘર, માંડ સો હજાર
ધરે એકાદ વીરને તારા ચરણમાં ધરે તો
ભલે, બાકી તો તારે સૈનિકો સર્જવવાના છે
ને સૈન્ય પણ દોરવાનું છે. તારું યુદ્ધ વધુ
ભયંકર છે.

વનરાજ : એટલેજ મા ! મને વધારે ઉત્સાહ આવે છે.
તૈયાર હોય ને આપણે સૈન્ય દોરીએ એમાં
શી બહાદુરી ? મારે તો સાધારણ સિપાઈથી
માંડી સેનાનાયક સુધી સઘળું જ સર્જવવાનું
છે એટલે મને વધુ મજા આવશે. કેટલું બધું
કામ મળશે ? રખડવું ભટકવું, નદીઓ તરવી,
જંગલો જોવાં-અને વળી સૈનિક બનીને
ધૂમવું-મા, મને થાય છે કે ઈશ્વરે મને
જંગલમાં આટલા માટેજ રખડતો મૂક્યો હશે ?

રૂપસુંદરી : ભાઈ, તારો ઉત્સાહ માત્ર પ્રારંભનો તો
નહિ રહે નાં ?

વનરાજ : ના રે, મા ! એ શું બોલી, મારે આખું

ગુજરાત ઘેર આણ્યે જ છૂટકો છે. જો તો આ વનોડમાં બે ચાર કોળાં આવીને લૂંટ કરી જાય છે, ને આખા ગામમાંથી કોઈની સામા થવાની હિમ્મત પણ નથી, એ બધું રૈયતે પરદેશી ધૂંસરી નીચે તેજ ખોયું એટલે જ નાં ?

રૂપસુંદરી : હાસ્તો. મેં તો દીકરા, પંચાસરતું યુદ્ધ જોયું છે, એટલે મને આ ફેરફાર બહુ વસમો લાગે છે પણ શું થાય ? તો પણ તારું આવું ખોટું સાહસ તો મને ગમતું નથી.

વનરાજ : પણ મા, આપણે આંહી હોઈએ, ને વનોડ ગામ લૂંટાઈ જાય ત્યારે તો થઈ રહ્યું નાં ? સાવચેતી મને ગમે છે, પણ એવી સાવચેતી જે આપણને નિષ્પ્રાણ બનાવી દે. એને તો હું શું કરું ?

રૂપસુંદરી : એટલે જ મેં તને વધુ કહ્યું નહિ—આપણો રજપૂતનો ધર્મ—જ્યાં હોઈ એ ત્યાં રણમાં જૂઝવાનો. પણ કોઈ વખત એમાંથી લયંકર પરિણામ આવે.

વનરાજ : મા, ત્યારે રજપૂતી સાચવવી ને પરિણામથી ડરવું એ બે કેમ બને ?—પણ મહારાજે કહ્યું તે સાચું કે આપણે મૌન સેવવું.

[બહાર ચોકીદારોના અવાજ આવે છે.]

રૂપસુંદરી : અહો હો ! ખર થઈ ગયા. આપણે સૂઈ જઈએ. પેલો વૃદ્ધ ચોકીદાર જોયો ? બિચારો.

- વખાનો માર્યો દુશ્મનની નોકરી કરે છે,
પણ એનું મન તો પંચાસરના કિલ્લા પાસે
જ ભમે છે. એવા તો કેટલાય હશે.
- વનરાજ : હા, મા, હવે તમે સૂઈ જાઓ. મને તો
હજી ઊંઘ નથી આવતી.
- રૂપસુંદરી : ત્યારે તું શું કરીશ ?
- વનરાજ : જરા આંહી ફરીશ. પેલો મારો ઘોડો નિહા-
ળીશ. એની આંખ મને તેજસ્વી લાગે છે.
જરાક તીરકામઠું સરખું કરીશ..... અને
પછી સૂઈ જઈશ.
- રૂપસુંદરી : પાછો જંગલ જવા અધીરો બની જાતો નહિ.
- વનરાજ : ના રે, મા ! તને કહ્યા વિના હવે જાઉં ?
- રૂપસુંદરી : તારા એકના ઉપર ગુજરાતનું ભવિષ્ય લટકે છે.
- વનરાજ : ‘ ગુજરાતને તો નવજીવાનો મળશે, પણ
આપણને ગુજરાતની સેવા કરવાનો વખત
નહિ મળે’-એમ કહો.
- રૂપસુંદરી : આ એમ ભાઈ, તમને રાજાઓને મીઠી વાણી
પણ સહજ બની જાય છે. હો, હવે હું જાઉં
હું, તું પેલો સૂઈ જાજે હો. (જાય છે :
ફરી પાછી આવીને) ભાઈ, સવારે વહેલું
ઊઠવું છે હો. (જાય છે : ફરી પાછી આવીને)
મને થાય છે, તને સાથે લઈને જ જાઉં.
- વનરાજ : (હસીને) પણ મને કાંઈ નથી મા, દયો
ત્યારે તમને શંકા પડે છે તો વાત
કહી દઉં.

- રૂપસુંદરી : હાં, હવે ઠેકાણે આંચો ખરો, તે શી વાત છે, કહે.
- વનરાજ : તમે શી ધારો છો ?
- રૂપસુંદરી : એમ હશે કે કાલે થોડાક દોસ્તો ભેગા કરી નિશાનખાણ ગોઠવવી કાં ખોટું યુદ્ધ ખેલવું.
- વનરાજ : ના એવું નથી. સાચા યુદ્ધના ભણકારા વાગે છે, ત્યાં હવે ખોટા યુદ્ધની રમતોથી શું વળવાનું ?
- રૂપસુંદરી : (ગંભીર બનીને) ભાઈ, હજી તારે યુદ્ધમાં ઊતરવાને વાર છે હો.
- વનરાજ : તે તો મને ખબર છે.
- રૂપસુંદરી : ત્યારે તું મનમાં શું ઘાટ ઘડે છે ?
- વનરાજ : બીજું કંઈ નથી, મા. મને તો માયાએ અણહિલની વાતો કહી એનું સ્મરણ આવે છે. જંગલની એક પથ્રુ કેડી એનાથી અભાણી નથી. માયાએ મને જંગલના અટપટા રસ્તાનો નકશો કહ્યો છે. એ પાછો અત્યારે સંભારી જાઉં છું. બીજું કંઈ નથી, મા.
- રૂપસુંદરી : પથ્રુ દીકરા, આટલી ચિંતા શા માટે ? સમય પ્રમાણે સઘળું થઈ રહેશે.
- વનરાજ : કોને ખબર છે મા, આવતી કાલે આંહીથી ભાગવું પડે તો જંગલનો નકશો આપણા મગજમાં હોય તો કામ આવે. એટલે હું જરાક ફરી સંભારી જવા માગું છું. એ જ કામ હતું. બીજું કંઈ નથી.

રૂપસુંદરી : ઠીક લે, ત્યારે હું જાઉં છું. પણ એ જ વાત છે નાં ?

વનરાજ : હા, મા, હા. એ જ.

[રૂપસુંદરી જાય છે]

વનરાજ : (એકલો ફરે છે) ગુજરાતના દરેકે દરેક ઘરમાંથી એક એક સૈનિક ન મળે તો જંગલની દરેકે દરેક કેડી યાદ રાખવી પડશે. ખીખું શું બને ? પ્રજામાં સૈનિકો ન હોય ત્યારે નવા સરજાવવા માટે તો નાયકને લાંબા, કંટાળાભરેલો જંગલનો રસ્તો જ સેવવો રહ્યો નાં ? એ દુઃખપરંપરા નવા સૈનિકોને ખૂણે ખૂણેથી ખેંચી લાવશે. ચાલો, હું માયાએ કહ્યા પ્રમાણે જંગલોનો નકશો તૈયાર કરું . .

[વનરાજ બેઠો બેઠો નકશો ચિતરે છે.
વૃદ્ધ ચોકીદાર પ્રવેશ કરે છે. તેનો પકજાયો
બેઠેલો વનરાજ પાછું ફરીને જુએ છે.]

વનરાજ : કેાણ ?

ચોકીદાર : એ તો હું, અન્નદાતા. આજ હવે ક્યાંય ચેન પડતું નથી. પંચાસરનું જુદું આંખ આગળ ખડું થાય છે,

વનરાજ : ધીમે બોલજો હો. માતાજી હમણાં જ ગયાં છે. પંચાસરના જુદામાં તમે ખરા કે ?

ચોકીદાર : હા મહારાજ. મારો મોટો દીકરો દરવાજે પડ્યો, લાઈ લાગોળે પડ્યો, મા મહારાજની

ચિંતામાં બળી; બેન દાસીઓની હરોલમાં કપાઈ ગઈ-એક રહ્યો હું-તે પાપી પેટને માટે પરદેશીની સોડ સેવું છું. મહારાજ, હવે તમને જોયા પછી મારું મન થીર રહેતું નથી. મને તમારી પાસે રાખો.

વનરાજ : એ વખત પણ આવશે, ચોકીદાર, હમણાં તો શાંતિ જ રાખો.

ચોકીદાર : મહારાજ, હું ગરીબ તો બીજી શી મદદ કરું. એક મારો માયો તમારે ચરણે ધર્યો છે. બીજું આ-(એક રત્ન ચરણ પાસે મૂકે છે.)

વનરાજ : અરે, આ શું ? મારે શું કરવું છે ?

ચોકીદાર : મહારાજે છેલ્લા યુદ્ધમાં ચડતાં પહેલાં મને આપેલી પ્રસાદી છે.

વનરાજ : હેં ! આ રત્ન પિતાને અંગે હતું ?

ચોકીદાર : (ગદ્ગદ કંઠે) મહારાજ ! મહારાજ જયશિખરની એ છેલ્લી પ્રસાદી-મેં બહુ બળવી. હું પરાધીન બન્યો. પરદેશીને સેવ્યા પણ એ રત્ન નીરખીને મેં પંચાસરની મૂર્તિ યાદ કર્યા કરી છે. આપના કંઠમાં એ શોભો !

વનરાજ : ચોકીદાર, ગુજરાતને તમારા જેવા રત્નોની વધારે જરૂર છે.

રૂપસુંદરી : (અંદરથી) વનુભા ! હજી નથી સૂતો ?

વનરાજ : એ આવ્યો મા, આવ્યો. (ચોકીદારને ધીમેથી) તમે મને કાલે મળજો, આજે તો આ લેતા

જાઓ. (રત્ન આપે છે.) હવે મારા તરફની
લેટ ગણુજો.

[ચોકીદાર ચરણે પડી ધીમે ધીમે ચાલ્યો જાયછે].

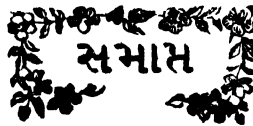
વનરાજ : અજબ શાંતિ જાળવજો હો.

ચોકીદાર : મહારાજ ! (જાય છે.)

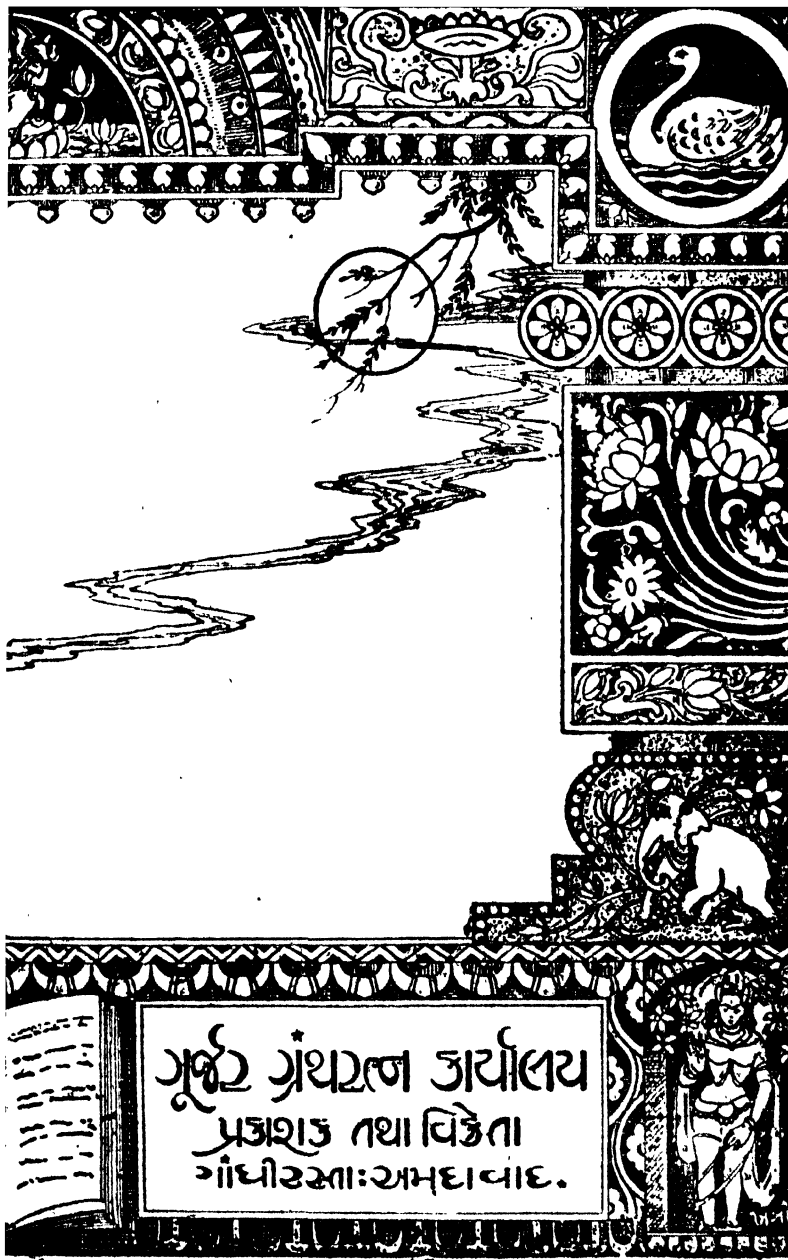
વનરાજ : (એકલો ખંડમાં ફરે છે.) ગુજરાતને ખૂણે
ખૂણે રત્ન પડ્યાં છે. સઘળાંનાં મન પરદેશીથી
વિમુખ છે. ઈશ્વર એ સઘળાના મનમાં
અગ્નિ પ્રગટાવવાનું મને બળ આપે !

રૂપસુંદરી : વનુભા !

વનરાજ : એ મા ! આલ્યો (જતાં જતાં) માતા ગુર્જરી
પણ આમ જ સાદ કરી રહી છે. એને પણ
કહેવું પડશે કે ‘ એ મા ! આ આલ્યો. ’

ગુજ્જી ગ્રંથાલય કાર્યાલય
પ્રકાશક તથા વિક્રેતા
ગાંધીરસ્તા:અમદાવાદ.

‘ધૂમકેતુ’ની યુગદર્શન ગ્રંથમાળા

રાજમુગટ [બીજી આશ્રિતિ] મલિકા

ત્રણ રૂપિયા

સાડાચાર રૂપિયા

અનિતા

પરજય

સાડાચાર રૂપિયા

સાડાચાર રૂપિયા

વાચિનીદેવી

જયસિંહ સિદ્ધરાજ

સાડાચાર રૂપિયા

ભા. ૧-૨ દરેકના

સાડાચાર રૂપિયા

ચૌલાદેવી

રાજસંન્યાસી

સાડાચાર રૂપિયા

સાડાચાર રૂપિયા

કર્ણાવતી

રાજકન્યા

સાડાચાર રૂપિયા

સાડાચાર રૂપિયા

તણખા

તણખા

મંડળ પહેલું

મંડળ બીજું

ત્રણ રૂપિયા

ત્રણ રૂપિયા

તણખા

તણખા

મંડળ ત્રીજું

મંડળ ચોથું

ત્રણ રૂપિયા

ચાર રૂપિયા

પ્રદીપ

પાનગોષ્ઠી

ત્રણ રૂપિયા

બે રૂપિયા

પડછાયા

અવશેષ

સવા રૂપિયા

અઠી રૂપિયા

હુમયંદ્રાચાર્ય

ઠંડી ફરતા
ને પીળા નાટકો

અઠી રૂપિયા

દોઢ રૂપિયા

વાતાયન અઠી રૂપિયા

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તા : : અમદાવાદ

ચારકા મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

